

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ (EFNIL)
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΦΟΡΕΩΝ ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ (ALTE)

**Ρητορική και ιδεολογία:
Ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας στον Ισοκράτη και σε
συγχρόνους του**

Ευάγγελος Β. Αλεξίου

Θεσσαλονίκη 2015

Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου και την κατάρρευση της Αθήνας το 404 π.Χ. η πολιτική ζωή στην αρχαία Ελλάδα βιώνει ισχυρές αναταράξεις. Παράλληλα προς τη δημοκρατία, η οποία παραμένει το κυρίαρχο πολιτικό σχήμα στην Αθήνα,¹ νέες δυνάμεις, πολιτειακά οράματα και μονάρχες στην περιφέρεια του ελλαδικού κόσμου καθορίζουν την αμφίσημη φυσιογνωμία του 4ου αιώνα π.Χ.,² ο οποίος, αφενός μέσω των παραδοσιακών δεσμών με την ιδεολογία της πόλεως-κράτους αφετέρου μέσω της δικής του πρωτοποριακής δυναμικής, οριοθετεί το τέλος της κλασικής εποχής της ελληνικής αρχαιότητας και την αρχή της ελληνιστικής περιόδου. Οι πολιτικοί-συμβουλευτικοί λόγοι Πανηγυρικός (380 π.Χ.) και Φίλιππος (346 π.Χ.) του Ισοκράτη είναι αφιερωμένοι στο ιδανικό της πανελληνίας ιδέας, το οποίο ο ρήτορας πεισματικά επεδίωξε πάνω από πενήντα χρόνια: την ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων και τον πόλεμο εναντίον των Περσών.³ Αλλά την ίδια στιγμή που στον πρώτο λόγο η Αθήνα και στον δεύτερο ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας ενσαρκώνουν τις ελπίδες του Ισοκράτη για την πραγμάτωση του πανελληνίου ιδεώδους, ο Δημοσθένης, στον πολιτικό στίβο, στην Εκκλησία του Δήμου και ως διπλωμάτης, ξεδιπλώνει τη ρητορική του ιδιοφυΐα στην αντίθετη κατεύθυνση, αφιερώνει τη δράση του στο όραμα της αναβίωσης του αθηναϊκού παρελθόντος του 5ου αιώνα π.Χ. και στρατεύεται πατριωτικά εναντίον της μακεδονικής υπερδύναμης.⁴

Στην κλασική Αθήνα δεν υπήρχαν κόμματα με εγγεγραμμένα μέλη, όπως σήμερα,⁵ αλλά σχηματιζόνταν αντιμαχόμενοι πολιτικοί κύκλοι με διαφορετικές πολιτικές προσεγγίσεις, ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες (Engels 2014, 22). Τα τελευταία χρόνια (από το 2000) –ιδίως μετά την ανακάλυψη των αποσπασμάτων του λόγου του αντιμακεδόνα αττικού ρήτορα Υπερείδη *Πρὸς Διώνδαν* στο παλίμψηστο του Αρχιμήδη (Horváth 2014)– διατυπώνεται στην έρευνα ολοένα και συχνότερα η θέση ότι μεταξύ κορυφαίων πολιτικών-ρητόρων της εποχής, όπως επί παραδείγματι μεταξύ των αντιμακεδόνων Δημοσθένη, Λυκούργου και Υπερείδη, υφίσταται στη δεκαετία 340–330 π.Χ. μια μορφή πολιτικής ή ιδεολογικής συνεργασίας [political or ideological collaboration],⁶ η οποία αποτυπώνεται στους ρητορικούς λόγους τους.

Αυτό είναι καίριας σημασίας. Διότι τα ρητορικά κείμενα επιτελούν μια σημαντική λειτουργία, την οποία ορίζω ως «λειτουργία κατόπτρου» της αθηναϊκής κοινωνίας και των πολιτικών διεργασιών της (Alexiou 2015, 73–90). Η ρητορική, ως «ψυχαγωγική» τέχνη, δηλαδή ως τέχνη καθοδήγησης της ψυχής, αφενός ασκεί τεράστια επίδραση στους ακροατές αφετέρου κατοπτρίζει την «ψυχή» του κοινού κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο ρήτορας

---

¹ Για δημοκρατικούς θεσμούς εκτός Αθήνας βλ. Robinson 2011.

² Welwei 1999, 258 κ.ε.: 2011, 325 κ.ε.: Hornblower 2002, 197 κ.ε.: Buckler 2003· Worthington 2014.

³ Για την πανελλήνια ιδέα του Ισοκράτη βλ. Kessler 1911· Dobesch 1968· Lévy 1976, 157–162· Flower 2000, 65–101· Weissenberger 2003, 108–110· Pownall 2007, 13–25· Bouchet 2014, 132–178.

⁴ Βλ. Sealey 1993· Lehmann 2004· Will 2013· Worthington 2013· Fündling 2014.

⁵ Βλ. Hansen 1999, 277–287· Will 2013, 41–42, 44· Worthington 2013, 36.

⁶ Βλ. Burke 1977, 330–340· Rubinstein 2000, 224 σημ. 224· Carey κ.ά. 2008, 1–19· Herrman 2009, 175–185· Todd 2009, 161–174· Steinbock 2011, 279–317· Horváth 2014, 165–176.

να υφίσταται μέσω του ακροατηρίου του και τα ρητορικά κείμενα να αποτυπώνουν τη σχέση ρήτορα και ακροατηρίου.⁷ Σε κανένα άλλο λογοτεχνικό κείμενο της αρχαιότητας δεν είναι τόσο άμεση η επαφή του συγγραφέα με το κοινό του όσο στους ρητορικούς λόγους. Το ένα μέγεθος τρέφει το άλλο και τα ρητορικά κείμενα είναι η καλύτερη πηγή γι' αυτό που ιδιαίτερα αναδείχθηκε από τον Κ. Dover (1974) ως «popular morality» πρόκειται για μια καθημερινή ηθική σκέψη, για μια μη θεωρητική φιλοσοφική ηθική.

Στην ακόλουθη μελέτη θα εξεταστεί, υπό το παραπάνω πρίσμα και με επίκεντρο τον Ισοκράτη, η εικόνα του μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Β' σε ρητορικά κείμενα των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ. μέχρι τη μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.). Από τη μελέτη θα καταστεί σαφές ότι η πρόσληψη του Φιλίππου και των πολιτικών του από το αθηναϊκό κοινό δεν ήταν μονοσήμαντη υπέρ ή εναντίον του, εκπορευόταν από ποικίλες ιδεολογίες και πολιτικούς στόχους, ανάλογα με τις πεποιθήσεις των εκάστοτε πολιτικών-ρητόρων αλλά και των κύκλων της αθηναϊκής κοινής γνώμης που αυτοί εξέφραζαν.

1. Σύγχρονοι του Ισοκράτη: Δημοσθένης – Ηγήσιππος – Υπερείδης – Αισχίνης – Δημάδης

1.1 Δημοσθένης

Τη δεκαετία 350–340 π.Χ., όταν ο Ισοκράτης στον λόγο *Φίλιππος* προτρέπει τον μακεδόνα βασιλιά στην πραγμάτωση της πανελληνίας ιδέας του, ξεδιπλώνεται η αυτόνομη πολιτική βιογραφία του κορυφαίου ρήτορα Δημοσθένη (384–322 π.Χ.), η οποία ταυτίζεται με την αθηναϊκή πολιτική ιστορία της εποχής. Αν και η ρητορική δεινότητα του Δημοσθένη αναγνωρίστηκε καθολικά από τον 1ο αιώνα π.Χ., καθιστώντας τον τον σημαντικότερο αττικό ρήτορα της πρακτικής πολιτικής σκηνής,⁸ ο αγώνας του εναντίον του Φιλίππου Β' και το πάθος του για τη δύναμη και την τιμή της Αθήνας δεν επιδέχονται μονοσήμαντες ερμηνείες: ανάλογα με τις εκλεκτικές συγγένειες της εκάστοτε ιστορικής εποχής, ο Δημοσθένης άλλοτε εξυμνήθηκε ως μάρτυρας της ελευθερίας και φιλόπατρις ήρωας και άλλοτε δυσφημήθηκε ως εκπρόσωπος ενός κοντόφθαλμου τοπικιστικού πατριωτισμού. Η διφορούμενη εικόνα του πολιτικού Δημοσθένη –όχι του ρήτορα– αντιστοιχεί ιστορικά με τις κορυφώσεις και τις πτώσεις του βίου του. Τον 20ό αιώνα ο Δημοσθένης είναι για τον Clémenceau (1926) ο κατεξοχήν πατριώτης και ο κορυφαίος πολιτικός, αντίθετα για τον Drerup (1916) αξιολογείται ακραία αρνητικά ως ένας φανατικός και σοβινιστής. Αλλά και πιο πρόσφατα, ο Lehmann (2004) βιογραφεί τη ζωή του Δημοσθένη ως έναν αγώνα για την ελευθερία, στον αντίποδα τοποθετείται ο Will (2013) που την απομυθοποιεί, προβάλλοντας τον πραγματιστή Δημοσθένη-πολιτικό, του οποίου η σταδιοδρομία είναι

---

⁷ Πρβ. Harding 1987, 25–39. Βλ. επίσης σε σχέση με τον *Περὶ τοῦ στεφάνου* λόγο του Δημοσθένη τα ενδιαφέροντα ερωτήματα του Yunis 2000, 97–118 (= Carawan 2007, 372–390). Ο *Κατὰ Μειδίου* του Δημοσθένη είναι για τον Will 2013, 95 ένα κάτοπτρο ηθών [Sittenspiegel].

⁸ Για την πρόσληψη του Δημοσθένη βλ. προσφάτως Pernot 2006· Will 2013, 195–204· Düren 2014.

συνυφασμένη με τους καταναγκασμούς αλλά και τις ευκαιρίες της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Όταν ο Ερατοσθένης παραβάλλει το παράφορο πάθος του Δημοσθένη με τη βακχική μέθη (Πλούτ. *Δημοσθ.* 9.4: *παράβακχον*), στρέφει κανείς την προσοχή του στους λόγους με τους οποίους ο Δημοσθένης από το 352/1 π.Χ. μέχρι τη μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.) προβάλλει την ανάγκη μιας ενεργητικής και συνεπούς πολιτικής των Αθηναίων εναντίον του Φιλίππου Β' από τη Μακεδονία, ο οποίος, γιος του βασιλιά Αμύντα Γ', είχε καταλάβει τον θρόνο στη Μακεδονία από το 359 π.Χ., σε ηλικία 24 ετών.⁹ Οι τέσσερις *Φιλιππικοί* λόγοι (αρ. 4, 6, 9, 10), οι τρεις *Όλυνθιακοί* (αρ. 1, 2, 3) και ο λόγος *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ* (αρ. 8) επικεντρώνονται στην απόκρουση του κινδύνου από τον βορρά. Τα μελανά χρώματα με τα οποία παριστάνεται ο Φίλιππος στους δημοσθενικούς λόγους εκπορεύονται από τις βασικές πολιτικές πεποιθήσεις του ρήτορα, που, σύμφωνα με τον Milns (2000, 215–216), θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα ακόλουθα κοινά θεματικά μοτίβα των δημηγοριών του: α. ο Δημοσθένης επιχειρεί να αφυπνίσει τους συμπολίτες του από την παθητική τους στάση και τους προτρέπει να μιμηθούν τους προγόνους¹⁰ β. υιοθετώντας τη στάση του δυσάρεστου συμβούλου αντιτίθεται σε ένα εξοικειωμένο στην κολακεία ακροατήριο¹¹ εδώ ανήκουν, επίσης, δωροδοκία και διαφθορά των ρητόρων¹². γ. επιτίθεται εναντίον του υπερβολικά φιλόδοξου και απατηλού χαρακτήρα του Φιλίππου (χωρίς να παραβλέπει και την υποβόσκουσα αναγνώριση των μεγάλων του επιτευγμάτων) και την ανοησία των κρατών να πιστεύουν τις υποσχέσεις του¹³ δ. προειδοποιεί για τον κίνδυνο να μεταφερθεί ο πόλεμος στην Αττική, εάν δεν ενεργήσουν δραστικά στον βορρά.¹⁴

Η Αθήνα βρισκόταν ήδη από το 357 π.Χ. σε εμπόλεμη κατάσταση με τον Φίλιππο Β' λόγω της κατάληψης της Αμφίπολης (Διόδωρος 16.8.2) και ο λόγος του Δημοσθένη *Κατὰ Φιλίππου Α'* (352/1 π.Χ.) σηματοδοτεί την έναρξη του διαρκούς αγώνα του Δημοσθένη εναντίον της δυναμικά επεκτεινόμενης Μακεδονίας. Ο Φίλιππος Β' ενσαρκώνει για τον Δημοσθένη τον εχθρό της Αθήνας, των πρωτείων της και της δημοκρατίας. Ο Δημοσθένης στηλιτεύει την πολιτική απάθεια των Αθηναίων, η οποία αντιπαραβάλλεται με την πολυπραγμοσύνη και τη δυναμικότητα του Φιλίππου. Η δραματική έκθεση των δεδομένων σε ευθύ λόγο (Wooten 2008, 63–64) καθίσταται εμφανής στο παρακάτω απόσπασμα (4.10–11), το οποίο υφολογικά είναι έντονα συναισθηματικά φορτισμένο. Ο Δημοσθένης δεν στρέφεται εναντίον του Φιλίππου, ο οποίος δικαιολογημένα διεκδικεί ό,τι διεκδικεί, αλλά εναντίον της αδράνειας των συμπολιτών του:

---

⁹ Για τον Φίλιππο Β' και τη Μακεδονία βλ. Ellis 1976· Griffith 1979, 203–315· Hammond 1994· Worthington 2008· Müller 2010, 166–185· Lane Fox 2011, 335–366· Worthington 2014· Fündling 2014.

¹⁰ Πρβ. 2.13, 3.23–28, 6.8–12, 8.50–51, 9.41–46.

¹¹ Βλ. 1.16· 3.32· 4.51· 8.69· 9.4–5· 9.63–65, 10.54. Για τον «Δημοσθένη-σύμβουλο» βλ. Ober 1989, 318–324· Yunis 1996, 257–268· Mader 2004, 56–68· 2007, 155–179.

¹² Βλ. 2.14, 4.18, 5.12, 8.61–66, 9.36–47.

¹³ Βλ. 1.12–13, 2.5–8, 2.15–21, 4.49, 6.20–25, 9.10, 9.56–62, 10.2, 10.58, [11].9–12.

¹⁴ Βλ. 1.15, 1.25, 3.8–9, 6.35, 8.43–47, 10.3.

Κατά Φιλ. Α' (10) πότε ὄν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πότε ἂ χρὴ πράξετε; ἐπειδὴν τί γένηται; ἐπειδὴν νῆ Δί' ἀνάγκη τις ἦ. νῦν δὲ τί χρὴ τὰ γιγνόμεν' ἠγείσθαι; ἐγὼ μὲν γὰρ οἶμαι τοῖς ἐλευθέροις μεγίστην ἀνάγκην τὴν ὑπὲρ τῶν πραγμάτων αἰσχύνην εἶναι. ἢ βούλεσθ', εἰπέ μοι, περιόντες αὐτῶν πυνθάνεσθαι, «λέγεται τι καινόν;» γένοιτο γὰρ ἂν τι καινότερον ἢ Μακεδῶν ἀνὴρ Ἀθηναίους καταπολεμῶν καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων διοικῶν; (11) «τέθνηκε Φίλιππος;» «οὐ μὰ Δί', ἀλλ' ἀσθενεῖ.» τί δ' ὑμῖν διαφέρει; καὶ γὰρ ἂν οὗτός τι πάθῃ, ταχέως ὑμεῖς ἕτερον Φίλιππον ποιήσετε, ἄνπερ οὕτω προσέχητε τοῖς πράγμασι τὸν νοῦν· οὐδὲ γὰρ οὗτος παρὰ τὴν αὐτοῦ ῥώμην τοσοῦτον ἐπηύξεται ὅσον παρὰ τὴν ἡμετέραν ἀμέλειαν.

Κατά Φιλ. Α' (10) Πότε επιτέλους, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πότε θα πράξετε ὅ,τι πρέπει; Τί περιμένετε; Όταν, προς Θεοῦ, ἔλθει ἡ ἀνάγκη. Καὶ πῶς πρέπει νὰ χαρακτηρίσουμε ὅσα γίνονται τώρα; Εγὼ πιστεύω ὅτι δὲν υφίσταται μεγαλύτερη ἀνάγκη γιὰ ἐλευθέρους ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν αἰσχύνῃ γιὰ τὴ στάση τους. Ἡ μήπως θέλετε, πείτε μου εὐλικρινά, νὰ περιφέρεστε ἀσκοπα καὶ νὰ ρωτᾶτε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο: «τί νεότερο σήμερα;» Ἀλλὰ τί νεότερο, τί πρωτάκουστο ἀπὸ το ὅτι ἓνας Μακεδόνας νικά τους Ἀθηναίους καὶ διοικεῖ τις ἐλληνικές υποθέσεις; (11) «Εἶναι ὁ Φίλιππος νεκρός;» «Ὁχι, δυστυχῶς, ἀλλὰ εἶναι ἀρρωστος». «Καὶ λοιπόν; Ποια εἶναι ἡ διαφορὰ γιὰ σας;» Ἀκόμη κι ἂν κάτι το συμβεῖ, εσεῖς γρήγορα θα δημιουργήσετε ἓναν ἄλλο Φίλιππο, με τὴ στάση που υιοθετεῖτε ἀπέναντι στα πράγματα· γιὰτί κι αὐτός δὲν ἀνδρώθηκε πρωτίστως λόγω τῆς δυνάμῆς του ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς δικῆς μας ἀδιαφορίας.

Τὴν περίοδο τοῦ πολέμου γιὰ τὴν Ὀλυνθο στη Χαλκιδική (349/8 π.Χ.) τοποθετοῦνται οἱ τρεῖς Ὀλυνθιακοὶ λόγοι (αφ. 1–3). Ὁ Δημοσθένης αξιώνει τὴν ενεργητικὴ στρατιωτικὴ υποστήριξη τῆς μητρόπολης Ὀλύνθου στη Χαλκιδική, ἡ ὁποία δέχθηκε ἐπίθεση ἀπὸ τὸν Φίλιππο. Ὁ Lehmann (2004, 110) δικαιολογημένα ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ τρία κείμενα δὲν εἶναι γενικοὶ πολιτικοὶ προγραμματικοὶ λόγοι ἰσοκρατικῆς μορφῆς, ἔχουν ἀμεση συνάφεια με τὴν ἐπίκαιρη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ κατάσταση.¹⁵ Στις κρίσεις τοῦ Δημοσθένη γιὰ τὸν Φίλιππο προκρίνεται ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ενεργητικὴ δραστηριότητα ἢ πλεονεξία τοῦ μακεδόνα ἡγέτη καὶ τὴν ἀπάθεια τῶν Ἀθηναίων: «γιὰ νὰ καταλάβετε ἀφενὸς πόσο ολέθριο εἶναι νὰ εγκαταλείπετε μια-μια τις ευκαιρίες σας, ἀφετέρου τὴν ἀοκνη πολυπραγμοσύνη τοῦ Φιλίππου, ἡ ὁποία εἶναι συνυφασμένη με τὴ ζωὴ του καὶ δὲν του επιτρέπει νὰ παραμείνει σε ἡσυχία, ἰκανοποιημένος με τις ἐπιτυχίες του» (1.14: καὶ τὸ προῖεσθαι καθ' ἕκαστον ἀεὶ τι τῶν πραγμάτων ὡς ἀλυσιτελές, καὶ τὴν φιλοπραγμοσύνην ἢ χρῆται καὶ συζῆ Φίλιππος, ὑφ' ἧς οὐκ ἔστιν ὅπως ἀγαπήσας τοῖς πεπραγμένοις ἡσυχίαν σχήσει).

Ὁ Will (2013, 87) διατείνεται ὀρθά ὅτι μια σειρά ἀπὸ ἔντονες ἀνταγωνιστικὲς ἀξίες, προσωπικὲς φιλοδοξίες καὶ συμφέροντα που ἀποδίδονται στὸν Φίλιππο, ὅπως ἡ πλεονεξία καὶ ἡ φιλοτιμία, εἶναι ἀρνητικὰ φορτισμένες θουκυδίδειες ἐννοιες (π.χ. Θουκ. 3.82.8). Ἀπαντοῦν καὶ στους ὑπόλοιπους δημοσθενικούς λόγους: 2.18: φιλοτιμία· 2.23: πονῶν· 4.42: φιλοπραγμοσύνη· 8.11: πρότερος πρὸς τοῖς πράγμασι· 6.13: πλεονεξία· 10.2: ἀσέλγεια καὶ πλεονεξία.¹⁶ Παράλληλα τονίζεται ἐμφατικὰ ἡ τύχη που δὲν ἀξίζει ὁ Φίλιππος καὶ εἶναι ἠθικά καταδικαστέα (1.23: ἄνθρωπος ὑβριστής). «Philip's power is not

¹⁵ Πρβ. Erbse 1956, 364–380.

¹⁶ Ὁ Ἰσοκράτης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν Φιλίππον τοῦ ἐπιχειρεῖ, ὅπως θα δούμε, νὰ προσδώσει θετικὴ σημασία στη φιλοδοξία τοῦ Φιλίππου, μέσω τοῦ ρόλου τοῦ ὡς εὐεργέτη ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Πρβ. Alexiou 1995, 118–130· 2013, 47–73.

based on justice» (MacDowell 2009, 231). Ηθική αγανάκτηση απέναντι στον επίορκο Φίλιππο εκφράζεται και στον *Όλυνθιακό Β'* (αρ. 2.10): «Γιατί είναι αδύνατο, πραγματικά αδύνατο, άνδρες Αθηναίοι, κάποιος να αδικεί, να επιορκεί και να ψεύδεται, κι όμως να αποκτά μια σταθερή δύναμη· τέτοιες επιτυχίες γίνονται μια φορά και κρατούν λίγο» (*οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστιν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀδικοῦντα κἀπιορκοῦντα καὶ ψευδόμενον δύναμιν βεβαίαν κτήσασθαι, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτ' εἰς μὲν ἅπαξ καὶ βραχὺν χρόνον ἀντέχει*). Αντίστοιχα και στον *Όλυνθιακό Γ'* (3.17):¹⁷ «Δεν είναι ο Φίλιππος εχθρός μας; Δεν κατέχει τα εδάφη μας; Δεν είναι βάρβαρος; Δεν είναι ό,τι χειρότερο μπορεί να πει κανείς; Αλλά, για όνομα του Θεού, θα εγκαταλείψουμε όλες τις θέσεις μας και σχεδόν θα τον βοηθήσουμε στις κατακτήσεις του; Και μετά θα αναζητήσουμε τους υπεύθυνους;» (*οὐκ ἐχθρός; οὐκ ἔχων τὰ ἡμέτερα; οὐ βάρβαρος; οὐχ ὅ τι ἂν εἶποι τις; ἀλλὰ πρὸς θεῶν πάντ' ἔασαντες καὶ μόνον οὐχὶ συγκατασκευάσαντες αὐτῶ, τότε τοὺς αἰτίους οἵτινες τούτων ζητήσομεν;*) Αυτά τα δεδομένα είναι πολύ σημαντικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε αντίστιξη με τη διαφορετική προσέγγιση του Φιλίππου εκ μέρους του Ισοκράτη.

Το 346 π.Χ. συνομολογείται η ειρήνη του Φιλοκράτη: στην ειρηνευτική αποστολή προς τον Φίλιππο ο Δημοσθένης είναι μέλος μαζί με τον πιο γνωστό από τους πολιτικούς του αντιπάλους, τον Αισχίνη.¹⁸ Αρχικά ο Δημοσθένης τοποθετείται υπέρ της ειρήνης (*Περὶ εἰρήνης*, αρ. 5), αλλά το πολιτικό βαρόμετρο μεταβάλλεται γρήγορα: ο Δημοσθένης κατηγορεί τον Αισχίνη για απάτη και δωροδοκία εξαιτίας του ρόλου του στη διαπραγμάτευση της ειρήνης του Φιλοκράτη (*Περὶ τῆς παραπρεσβείας* αρ. 19, 343 π.Χ.: πρβ. MacDowell 2000, 1–22). Λίγο αργότερα ο Φίλιππος Β' αναπτύσσει, μέσω μιας ενεργητικής επεκτατικής πολιτικής, τη στρατιωτική και πολιτική του επιρροή και ο Δημοσθένης επιχειρεί με πυρετώδη διπλωματική δραστηριότητα να κινητοποιήσει ένα μέτωπο των νότιων Ελλήνων κατά του Φιλίππου. Σε αυτή την περίοδο, «την κορυφαία στιγμή του Δημοσθένη» (*die hohe Zeit des Demosthenes*),¹⁹ η οποία καταλήγει στη μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.), ανήκουν οι τρεις λόγοι *Κατὰ Φιλίππου Β', Γ', Δ'* (αρ. 6, 9, 10) και ο *Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ* (αρ. 8). Ο Δημοσθένης πέτυχε να συσταθεί ένα ευρύ αντιμακεδονικό μέτωπο (*ὑπὲρ Κτησιφώντος περὶ τοῦ στεφάνου*, 18.237) αλλά δεν κατάφερε να αποσοβήσει την ήττα στη Χαιρώνεια. Θα ήταν ωστόσο σφάλμα να ερμηνεύσει κανείς αυτή τη συμμαχία, όπως ο Jaeger, ως μια εθνική ένωση των Ελλήνων την ώρα του έσχατου κινδύνου (*in der Stunde der höchsten Gefahr*: Jaeger 1939, 171–172). Σύμφωνα με τα αθηνοκεντρικά πιστεύω του Δημοσθένη, σε περίπτωση νίκης της συμμαχίας η Αθήνα θα ανελισσόταν σε καθοριστική δύναμη ανάμεσα στα ελληνικά κράτη (18.306: Lehmann 2004, 164).²⁰ Και εδώ είναι καίρια η διαφορετική προσέγγιση του Ισοκράτη και του Δημοσθένη: το πολιτικό ιδεώδες του Δημοσθένη εμφορείται από την παραδοσιακή ηγεσία της Αθήνας στην

¹⁷ Πρβ. Usher 1999, 225· Milns 2000, 212–213.

¹⁸ Για την αντιπαλότητα μεταξύ Δημοσθένη και Αισχίνη βλ. Buckler 2000, 114–158.

¹⁹ Lesky 1971, 677· Will 2013, 138.

²⁰ Πρβ. Will 2013, 145: «Ο Δημοσθένης είχε χάσει έναν αγώνα, τον αγώνα για την ηγεμονία (*den Kampf um die Hegemonie*)».

Ελλάδα, την οποία εποφθαλμιούσε, κατά τον Δημοσθένη, ο Φίλιππος, όχι από την πανελλήνια ιδέα του Ισοκράτη.

Ο Κατὰ Φιλίππου Β' (αρ. 6) χρονολογείται το 343/2 π.Χ. (Διον. Αλικ., Ἐπιστ. Ἀμμ. 10, σ. 269–270 Us.-Rad.), τρία χρόνια μετά την ειρήνη του Φιλοκράτη (346 π.Χ.). Η ρητορική του Δημοσθένη κατοπτρίζει τις κυρίαρχες τάσεις της αθηναϊκής σκηνης αλλά και τον δικό του ατομικό ρόλο μέσα σε έναν πλουραλισμό παθών και δισταγμών: κυριαρχούν οι ισχυρές αντιθέσεις ανάμεσα σε λόγια ή κατηγορίες εναντίον του Φιλίππου και σε αποφάσεις των Αθηναίων που δεν πραγματοποιούνται ποτέ, ανάμεσα σε ρητορικούς λόγους σχετικά με την τρομακτική δράση του Φιλίππου και σε συγκεκριμένες προτάσεις που από φόβο ενώπιον του πλήθους δεν υποβάλλονται, ανάμεσα στους ικανούς στα λόγια μόνο Αθηναίους και στον ικανό στις πράξεις Φίλιππο και, τέλος, ανάμεσα σε όσους εμπιστεύονται τον Φίλιππο και εκείνους που ακολουθούν τον Δημοσθένη, ο οποίος θεωρεί τον Φίλιππο εχθρό (6.6: *ἐχθρόν ἡγοῦμαι Φίλιππον*). Είναι αξιοπρόσεκτο πώς ο Δημοσθένης επικαλείται –σύμφωνα με τις συνήθειες των ρητόρων–²¹ ιστορικά παραδείγματα και απευθύνεται στους ένδοξους αθηναίους προγόνους: περιγράφει την ηρωική στάση των Αθηναίων στους Περσικούς Πολέμους, οι οποίοι –αντίθετα προς τον μακεδόνα Αλέξανδρο Α', τους Θηβαίους και τους Αργείους– δεν υπηρέτησαν ποτέ το προσωπικό τους όφελος εις βάρος των υπόλοιπων Ελλήνων.²² Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η αποστροφή στο 6.20–25, όπου ο Δημοσθένης παραθέτει τμήμα ενός προγενέστερου εκφωνηθέντος λόγου στη Μεσσήνη και το Άργος. Το θεματικό περιεχόμενο αυτής της αποστροφής είναι «ελεύθερα κράτη – τύραννοι».²³ Οι ρητορικές ερωτήσεις κορυφώνονται σε ένα εντυπωσιακό Priamel, όπου οι βασιλικοί τίτλοι του Φιλίππου αντιτίθενται στην ελευθερία και τους νόμους (Wooten 2008, 133–134):

Κατὰ Φιλ. Β' (24) «ἐν δέ τι κοινὸν ἢ φύσις τῶν εὖ φρονούντων ἐν αὐτῇ κέκτηται φυλακτῆριον, ὃ πᾶσι μὲν ἐστ' ἀγαθὸν καὶ σωτήριον, μάλιστα δὲ τοῖς πλήθεσι πρὸς τοὺς τυράννους. τί οὖν ἐστι τοῦτο; ἀπιστία. ταύτην φυλάττετε, ταύτης ἀντέχεσθε· ἂν ταύτην σώζητε, οὐδὲν μὴ δεινὸν πάθητε. τί ζητεῖτ';» ἔφην. «ἐλευθερίαν; εἴτ' οὐχ ὁρᾶτε Φίλιππον ἀλλοτριωτάτας ταύτη καὶ τὰς προσηγορίας ἔχοντα; βασιλεὺς γὰρ καὶ τύραννος ἅπας ἐχθρὸς ἐλευθερία καὶ νόμοις ἐναντίος. οὐ φυλάξεσθ' ὅπως,» ἔφην, «μὴ πολέμου ζητοῦντες ἀπαλλαγῆναι δεσπότην εὐρητε;»

Κατὰ Φιλ. Β' (24) «Ένα κοινό αμυντικό μέσο διαθέτουν οι φρόνιμοι άνθρωποι εκ φύσεως, για όλους καλό και σωτήριο, ανεκτίμητο όμως για τους λαούς εναντίον των τυράννων. Ποιο είναι αυτό; Η δυσπιστία. Αυτή να την προσέχετε, σε αυτή να στηρίζεστε! Εάν αυτή διατηρείτε ανέπαφη, δεν πρόκειται να σας συμβεί καμία συμφορά. Τί ζητείτε; έλεγα ακόμη: ελευθερία! Μα καλά δεν βλέπετε ότι και οι τίτλοι του Φιλίππου είναι εντελώς ασύμβατοι με αυτή; Γιατί κάθε βασιλιάς και κάθε τύραννος είναι εχθρός της ελευθερίας και των νόμων! Προσέξτε, είπα, μήπως θέλοντας να απαλλαγείτε από τον πόλεμο, αποκτήσετε δυνάστη».

²¹ Πρβ. Jost 1935· Pearson 1941, 209–229· Perlman 1961, 150–166· Allroggen 1972· Nouhaid 1982· Witte 1995, 41–69· Steinbock 2013.

²² 6.11· πρβ. Milns 2000, 214–215· Steinbock 2013, 144 κ.ε. Βλ. Carey 2005, 65–100.

²³ Βλ. Ryder 2000, 72· Worthington 2013, 197. Πρβ. Leopold 1981, 227–246.

Στην πανελλήνια ιδέα του ο Ισοκράτης προτρέπει τον Φίλιππο, λόγω ελληνικής καταγωγής μέσω του μυθικού του προγόνου Ηρακλή, να ευεργετεί τους Έλληνες, να βασιλεύει στους Μακεδόνες και να εξουσιάζει τους βαρβάρους (Φίλ. 154). Από μια εντελώς διαφορετική οπτική γωνία στον Γ' Φιλιππικό (αρ. 9.) ο Δημοσθένης φέρνει επίσης στο προσκήνιο την πανελλήνια διάσταση, υπό την έννοια ότι οι Έλληνες βρίσκονται σε έσχατο κίνδυνο έναντι των Μακεδόνων (9.20: *βουλευέσθαι μέντοι περί πάντων τῶν Ἑλλήνων ὡς ἐν κινδύνῳ μεγάλῳ καθεστῶτων*). Εδώ ο Φίλιππος μετατρέπεται σε *barbarus barbarorum* (Will 2013, 128): όχι μόνο δεν είναι Έλληνας αλλά ούτε καν βάρβαρος, είναι ένας *ἄλεθρος Μακεδῶν*, απ' όπου παλαιότερα ούτε δούλο δεν άξιζε να αγοράσει κανείς (9.31). Ο λόγος είναι εξόχως αντιφιλιππικός, με οξύτατους χαρακτηρισμούς, στον αντίποδα των ισοκρατικών προτροπών στον Φίλιππο. Τέτοιες υβριστικές υπερβολές δεν είναι ασυνήθεις στο πλαίσιο της ρητορικής διαβολῆς, καθώς έχει αναπτυχθεί την εποχή αυτή σχεδόν «μια τέχνη της εξύβρισης».²⁴

Το 341 π.Χ. χρονολογούνται οι λόγοι *Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ* (αρ. 8) και *Κατὰ Φιλίππου Γ' και Δ'* (αρ. 9 και 10). Στον πρώτο ο ρόλος της Αθήνας βρίσκεται στο επίκεντρο της αντιμακεδονικής αντίστασης. Αυτός ο ρόλος εδραιώνεται πάνω σε μια θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα σε μια στρατιωτική μοναρχία, την οποία εκπροσωπεί ο Φίλιππος, και τη δημοκρατία. Ο Φίλιππος παριστάνεται ως *κακόνους και ἐχθρός* της πόλης (και οι δύο έννοιες έχουν πολιτική χροιά, καθώς συνδέονται με τους φιλοολιγαρχικούς), πρωτίστως όμως ως *εχθρός του ελεύθερου πολιτεύματος*: τίποτε στον κόσμο δεν σκέφτεται περισσότερο ο Φίλιππος παρά το πώς θα το καταλύσει (8.39). Ο Δημοσθένης δεν παραλείπει να τονίσει την ύπαρξη φιλομακεδόνων στην Αθήνα που πιστεύουν ότι έχουν κερδίσει την εύνοιά του:

Περὶ τῶν Χερρον. (39) πρῶτον μὲν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῦτο παρ' ὑμῖν αὐτοῖς βεβαίως γινῶναι, ὅτι τῇ πόλει Φίλιππος πολεμεῖ καὶ τὴν εἰρήνην λέλυκεν (καὶ παύσασθε περὶ τούτου κατηγοροῦντες ἀλλήλων) καὶ κακόνους μὲν ἐστὶ καὶ ἐχθρὸς ὅλη τῇ πόλει καὶ τῷ τῆς πόλεως ἐδάφει, (40) προσθήσω δὲ καὶ τοῖς ἐν τῇ πόλει πᾶσιν ἀνθρώποις, καὶ τοῖς μάλιστα' οἰομένοις αὐτῷ χαρίζεσθαι (εἰ δὲ μή, σκεψάσθων Εὐθυκράτη καὶ Λασθένη τοὺς Ὀλυνθίους, οἱ δοκοῦντες οἰκειότατ' αὐτῷ διακεῖσθαι, ἐπειδὴ τὴν πόλιν προῦδοσαν, πάντων κάκιστ' ἀπολώλασιν), οὐδενὶ μὲντοι μᾶλλον ἢ τῇ πολιτείᾳ πολεμεῖ οὐδ' ἐπιβουλεύει, καὶ σκοπεῖ μᾶλλον οὐδὲ ἐν τῶν πάντων, ἢ πῶς ταύτην καταλύσει.

Περὶ τῶν Χερρον. (39) Πρῶτα απ' όλα, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρέπει να συνειδητοποιήσετε με κάθε βεβαιότητα ὅτι ο Φίλιππος πολεμᾷ τὴν πόλη και εκείνος ἔχει διαλύσει τις συνθήκες εἰρήνης. Σταματήστε να κατηγορεῖτε ο ένας τον ἄλλον γι' αυτό. Ο Φίλιππος είναι ἐνάντιος και εχθρικός ἀπέναντι σε ὅλο το συγκρότημα της πόλης, και στο ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὴν πόλη, (40) να προσθέσω και σε ὅλους τους ἀνθρώπους της πόλης, ἀκόμη και σ' εκείνους που τρέφουν τὴν ψευδαῖσθηση ὅτι ἔχουν κερδίσει τὴν εύνοιά του. Κι αν το ἀμφισβητοῦν, ας σκεφτοῦν τὸν Εὐθυκράτη και τὸν Λασθένη ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν φίλοι του και ἔπειτα, ἀφοῦ πρόδωσαν τὴν πόλη τους, εἶχαν τὸ πιο ἀδόξο τέλος. Ἀλλὰ πρωτίστως μάχεται και συνωμοτεῖ κατὰ του ελεύθερου

²⁴ Kunst des Schimpfens: Görgeffmanns 1987, 142· Will 2013, 173. Για τὴν στάση των νότιων Ἑλλήνων ἐναντι των Μακεδόνων και τις πολιτικές διαστάσεις των διαφοροποιήσεών τους βλ. αναλυτικά Ξυδόπουλος 2006, ἰδ. 47–98.

πολιτεύματός μας· και τίποτε στον κόσμο δεν σκέφτεται περισσότερο παρά το πώς θα το καταλύσει.

Στον *Κατὰ Φιλίππου Γ'* (αρ. 9) ο Δημοσθένης επαναλαμβάνει τις κεντρικές του ιδέες για τη συνεπή επιθετικότητα του Φιλίππου και την παθητικότητα των Αθηναίων (26–35) και παρέχει πρακτικές συμβουλές, οι οποίες κορυφώνονται στον ρόλο της Αθήνας ως ηγέτιδας δύναμης σε μια ευρεία αμυντική συμμαχία (47–75)²⁵. Ο λόγος *Κατὰ Φιλίππου Δ'* (αρ. 10) είναι η εικόνα όλου του κόσμου, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Δημοσθένης (Will 2013, 129). Οι οπαδοί του Φιλίππου επιδιώκουν την τυραννίδα και τη δεσποτική εξουσία και έχουν επικρατήσει παντού, η μόνη δημοκρατούμενη πόλη είναι η Αθήνα (10.5). Ο Φίλιππος είναι ο εχθρός που δεν θα σταματήσει να αδικεί όλους τους ανθρώπους και να τα θέτει όλα υπό την εξουσία του, αν κάποιος δεν τον εμποδίσει (10.10): και αυτό τον ρόλο ενσαρκώνει ο Δημοσθένης. Ασκεί εκ νέου οξύτατη κριτική στην ακολουθούμενη εξωτερική πολιτική: τα παραδοσιακά αθηναϊκά συμφέροντα, τα οποία συνοψίζονταν στην ηγεσία των Ελλήνων και στη βοήθεια όσων αδικούνταν (10.46), πουλήθηκαν και ανταλλάχθηκαν με μια κακώς εννοούμενη ησυχία και απραξία (10.53–54).

Ο *Περὶ τοῦ στεφάνου* λόγος του Δημοσθένη (αρ. 18) για τη δίκη του 330 π.Χ., οκτώ χρόνια μετά την ήττα στη Χαιρώνεια, συνιστά τον καθολικό απολογισμό και μια αυτοβιογραφική έκθεση της πολιτικής του ρήτορα, αντίστοιχη του *Περὶ ἀντιδόσεως* λόγου του Ισοκράτη. Ο Δημοσθένης αναδεικνύεται σε σύμβολο της διαχρονικής Αθήνας. Τελικός στόχος του είναι να καταστήσει σαφές ότι για την Αθήνα, παρά την ατυχή κατάληξη του πολέμου εναντίον του Φιλίππου, δεν υπήρχε εναλλακτική: με βάση τον χαρακτήρα και την ιστορία αυτής της πόλης, με την πρωτοκαθεδρία της στην Ελλάδα, η πολιτική της αντίσταση και ο συνεπής αγώνας για την ελευθερία ήταν καθήκον απέναντι στο όνομα και την παράδοσή της.²⁶ Και αποτέλεσμα αυτής της παράδοσης είναι το δημοσθενικό παράδοξο ότι ακόμη κι αν γνώριζε εκ των προτέρων την έκβαση αυτού του αγώνα, ακόμη και τότε η Αθήνα είχε την ηθική υποχρέωση να ακολουθήσει τη μοίρα της (199). Αυτό, ωστόσο, που προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση στο παρακάτω απόσπασμα είναι ένας ζηλότυπος θαυμασμός του Δημοσθένη προς τον Φίλιππο, ο οποίος του αναγνωρίζει εκείνες ακριβώς τις στρατιωτικές ικανότητες (φιλοδοξία, αστραπιαία δράση, ταχύτητα, περιφρόνηση των κινδύνων) που στερούνται οι συμπολίτες του Αθηναίοι:²⁷

Περὶ τοῦ στεφ. (66) τί τὴν πόλιν, Αἰσχίνη, προσῆκε ποιεῖν ἀρχὴν καὶ τυραννίδα τῶν Ἑλλήνων ὁρῶσαν ἐαυτῶ κατασκευαζόμενον Φίλιππον; ἢ τί τὸν σύμβουλον ἔδει λέγειν ἢ γράφειν τὸν Ἀθήνησιν καὶ γὰρ τοῦτο πλεῖστον διαφέρει, ὅς συνήδειν μὲν ἐκ παντὸς τοῦ χρόνου μέχρι τῆς ἡμέρας ἀφ' ἧς αὐτὸς ἐπὶ τὸ

²⁵ Πρβ. Ryder 2000, 78.

²⁶ Πρβ. 18.231, 254, 306. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι η οπτική γωνία του Δημοσθένη δεν ήταν συχνά μονοδιάστατη ή ότι η πόλωση δεν οδηγούσε σε ακρότητες, όταν η δημοσθενική προπαγάνδα αντιμετώπιζε τους πολιτικούς αντιπάλους ως προδότες, οι οποίοι υπηρετούσαν τον Φίλιππο (18.296: *ἐπιλείψει με λέγονθ' ἢ ἡμέρα τὰ τῶν προδοτῶν ὀνόματα*. Πρβ. επίσης τη λέξη *φιλιππιζόντες*: 18.176, 294). Βλ. Barthold 1962, 72–73· Will 2013, 176–177.

²⁷ Πρβ. τις λεκτικές και νοηματικές ομοιότητες με τον [Δημοσθ.] 11.22.

βῆμι' ἀνέβην, ἀεὶ περὶ πρωτείων καὶ τιμῆς καὶ δόξης ἀγωνιζομένην τὴν πατρίδα, καὶ πλείω καὶ χρήματα καὶ σώματ' ἀνηλωκυῖαν ὑπὲρ φιλοτιμίας καὶ τῶν πᾶσι συμφερόντων ἢ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ὑπὲρ αὐτῶν ἀνηλώκασιν ἕκαστοι, (67) ἑώρων δ' αὐτὸν τὸν Φίλιππον, πρὸς ὃν ἦν ἡμῖν ὁ ἀγὼν, ὑπὲρ ἀρχῆς καὶ δυναστείας τὸν ὀφθαλμὸν ἐκκεκομμένον, τὴν κλεῖν κατεαγότα, τὴν χειρὰ, τὸ σκέλος πεπηρωμένον, πᾶν ὃ τι βουλευθείη μέρος ἢ τύχη τοῦ σώματος παρελέσθαι, τοῦτο προΐεμενον, ὥστε τῷ λοιπῷ μετὰ τιμῆς καὶ δόξης ζῆν; (68) καὶ μὴν οὐδὲ τοῦτό γ' οὐδεὶς ἂν εἰπείν τολμήσαι, ὡς τῷ μὲν ἐν Πέλλῃ τραφέντι, χωρὶω ἀδόξω τότε γ' ὄντι καὶ μικρῷ, τοσαύτην μεγαλοψυχίαν προσῆκεν ἐγγενέσθαι ὥστε τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀρχῆς ἐπιθυμήσαι καὶ τοῦτ' εἰς τὸν νοῦν ἐμβαλέσθαι, ὑμῖν δ' οὖσιν Ἀθηναίοις καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκάστην ἐν πᾶσι καὶ λόγοις καὶ θεωρήμασι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὑπομνήμαθ' ὀρώσι τοσαύτην κακίαν ὑπάρξαι, ὥστε τῆς ἐλευθερίας αὐτεπαγγέλτους ἐθελοντὰς παραχωρήσαι Φιλίππῳ.

Περὶ τοῦ στεφ. (66) Σε ρωτῶ ευθέως, Αἰσχίνη, τί ὀφείλε να πράξει η πόλη, ὅταν αντιλήφθηκε ὅτι ο Φίλιππος επιχειροῦσε να επιβάλει μια δεσποτική εξουσία στους Ἕλληνες; Ἡ τί ἐπρεπε εγώ ως σύμβουλος να λέω και να γράφω στην Αθήνα – γιατί είναι τεράστια η διαφορά ἀπὸ τα ὑπόλοιπα μέρη –, με πλήρη ἐπίγνωση ὅτι, ἀπὸ αἰῶνων μέχρι την ἡμέρα που ο ἴδιος ἀνέβηκα στο βῆμα, πάντοτε η πατρίδα μου ἀγωνιζόταν για τα πρωτεία, την τιμὴ και τη δόξα, ἀκόμη ὅτι εἶχε ἀναλώσει περισσότερα χρήματα και θυσιάσει περισσότερους ἀνδρες για την τιμὴ και τα συμφέροντα ὅλων των Ἑλλήνων ἀπὸ ὅσα οποιαδήποτε ἄλλη ἐλληνική πόλη πολεμώντας μόνο για την ἴδια; (67) Κι ὅταν ἐπιπλέον συνειδητοποιούσα ὅτι ο εχθρὸς μας Φίλιππος για την ὑπεροχὴ και την ἐξουσία του εἶχε χάσει το ἓνα του μάτι, εἶχε σπάσει το κλειδοκόκαλό του, ἦταν ἀνάπηρος στο χέρι, το πόδι και ὅτι ἀκόμη μπορούσε να του ἀφαιρέσει η τύχη, ἦταν πρόθυμος να το θυσιάσει, ὥστε να ζει μια ζωή της τιμῆς και της δόξας; (68) Και οὔτε θα τολμούσε να ἰσχυρισθεὶ κανεὶς ὅτι σε ἓναν τέτοιο ἀνθρώπο που ἀνατράφηκε στην Πέλλα, ἓνα ἀσημο και μικρὸ χωριό, ταίριαζε να ἀναπτύξει τόση μεγαλοφροσύνη, ὥστε να ἐπιθυμήσει την κυριαρχία ὅλης της Ἑλλάδας και αὐτὸ να του γίνεῖ ἔμμονη ἰδέα, ἐνῶ εσεῖς που εἴστε Ἀθηναῖοι και κάθε μέρα ὅλοι οι λόγοι και ὅλα τα θεάματα σας θυμίζουν τη γενναιότητα των προγόνων σας, ἐπρεπε να βυθιστεῖτε σε τόση δειλία, ὥστε αὐθόρμητα και ἐκούσια να παραχωρήσετε την ἐλευθερία σας στον Φίλιππο.

1.2 Ηγήσιππος

Ο Ηγήσιππος ἀπὸ το Σούνιο ἀνήκε στους πιο πεισματικούς ἀντιπάλους του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας (μισοφίλιππος, Σχόλια Αἰσχίν. 1.126 σ. 27· 1.147 σ. 30 Dilts). Η πολιτική του καριέρα ἐκτείνεται ἀπὸ το 360 μέχρι το 340 π.Χ. (Roisman & Worthington 2015, 36–37). Ως μέλος μιας ἀθηναϊκῆς πρεσβείας στον Φίλιππο²⁸ (πιθανῶς το 343 π.Χ.) προκάλεσε την ἀποστροφὴ του βασιλιά (Δημοσθ. 19.331). Πρόκειται, κατὰ πάσα πιθανότητα, για τον συντάκτη του λόγου *Περὶ Ἀλοννήσου*, ο οποίος ἐκφωνήθηκε το 342 π.Χ. και παραδίδεται στο δημοσθενικό corpus (αἰ. 7) (πρβ. Λιβάνιο στην *Υπόθεσιν* ὑπὲρ αὐτῆς της ἀποψῆς και ο McCabe 1981 με ὑφολογικά κριτήρια). Την ἐποχὴ αὐτὴ ο Φίλιππος στέλνει πρέσβεις στην Αθήνα και μια ἐπιστολή, με την οποία κάνει διάφορες προτάσεις εἰρήνευσης, μεταξύ των ἄλλων ὅτι θα ἀποδώσει στους Ἀθηναίους την Ἀλόννησο, ἀλλὰ οι ἀντίπαλοι του στην Αθήνα εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυροὶ για να ἐπικεντρώσουν την προσοχή τους στο ἀνύπαρκο δικαίωμα του Φιλίππου να τους ἀποδώσει κάτι που δεν του ἀνήκε και στις συνδηλώσεις

²⁸ Πρβ. Ryder 2000, 73–75.

των λέξεων δίδονται και ἀποδίδονται (δίνω και επιστρέφω) ή λαμβάνειν και ἀπολαμβάνειν (καταλαμβάνω και ανακτώ) (Περὶ Ἀλωνήσου 7.5–6).²⁹

Τα παρακάτω αποσπάσματα είναι ενδεικτικά της ειρωνείας του Ηγήσιππου έναντι της επιστολής του Φιλίππου αλλά και της στάσης των Αθηναίων οπαδών του, ταυτόχρονα αναδεικνύουν και τις διαφορές ανάμεσα στους πολίτες της αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής:

Περὶ Ἀλ. (34) ὑμῖν δ' ἐν τῇ νῦν ἐπιστολῇ ὑπισχνεῖται, ἐὰν τοῖς μὲν αὐτοῦ φίλοις και ὑπὲρ αὐτοῦ λέγουσι πιστεύητε, ἡμᾶς δὲ τοὺς διαβάλλοντας αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς τιμωρήσθε, ὡς μεγάλα εὐεργετήσῃ. (35) τὰ μέντοι εὐεργετήματα τοιαῦτα ἔσται· οὔτε τὰ ὑμέτερα ὑμῖν ἀποδώσει αὐτοῦ γάρ φησιν εἶναι, οὔτ' ἐν τῇ οἰκουμένη αἱ δωρεαὶ ἔσονται, ἵνα μὴ διαβληθῇ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' ἄλλη τις χώρα και ἄλλος, ὡς ἔοικε, τόπος φανήσεται, οὗ ὑμῖν αἱ δωρεαὶ δοθήσονται.

Περὶ Ἀλ. (34) Στην τωρινή του επιστολή σας υποσχεται ότι, εάν εμπιστεύεστε τους φίλους του και υποστηρικτές του, αντίθετα τιμωρήσετε εμάς που τον διαβάλλουμε σε σας, θα σας παράσχει μεγάλες ευεργεσίες. (35) Κι όμως, αυτές οι ευεργεσίες συμπυκνώνονται στα εξής: ούτε θα σας επιστρέψει τις κτήσεις σας, γιατί ισχυρίζεται ότι είναι δικές του, ούτε οι δωρεές του θα αφορούν αυτήν εδώ τη χώρα, για να μη παρεξηγηθεί απέναντι στους Έλληνες· κάποια άλλη χώρα, κάποιος άλλος χώρος θα ανακαλυφθεί, καθώς φαίνεται, που θα σας δοθούν οι δωρεές του.

Περὶ Ἀλ. (44) και οὕτως ὑβριστικῶς ὑμῖν κέχρηται ὥστε φησίν, ἂν μὴ θέλωσι διαδικάζεσθαι οἱ Καρδιανοί, αὐτὸς ἀναγκάσειν, ὡς ὑμῶν γ' οὐκ ἂν δυναμένων οὐδὲν ἀναγκάσαι Καρδιανούς ὑμῖν ποιῆσαι· ἐπειδὴ δ' ὑμεῖς οὐ δύνασθε, αὐτὸς φησι τοῦτ' ἀναγκάσειν αὐτοὺς ποιῆσαι. ἄρ' οὐ μεγάλα φαίνεται ὑμᾶς εὐεργετῶν; (45) και ταύτην τὴν ἐπιστολήν τινες εὐ ἔφασαν γεγράφθαι, οἱ πολὺν ἂν δικαιότερον ὑφ' ὑμῶν ἢ Φίλιππος μισοῖντο. ἐκεῖνος μὲν γ' ἑαυτῷ κτώμενος δόξαν και μεγάλ' ἀγαθὰ ἅπαντα καθ' ὑμῶν πράττει· ὅσοι δ' Ἀθηναῖοι ὄντες μὴ τῇ πατρίδι, ἀλλὰ Φιλίππῳ εὐνοίαν ἐνδείκνυνται, προσήκει αὐτοὺς ὑφ' ὑμῶν κακοὺς κακῶς ἀπολωλέναι, εἴπερ ὑμεῖς τὸν ἐγκέφαλον ἐν τοῖς κροτάφοις και μὴ ἐν ταῖς πτέρναις καταπεπατημένον φορεῖτε.

Περὶ Ἀλ. (44) Και η αλαζονεία του απέναντί σας είναι τόσο μεγάλη, ώστε διατείνεται ότι αν οι Καρδιανοί αρνηθούν τη διαιτησία, θα τους εξαναγκάσει ο ίδιος. Προφανώς με την ιδέα ότι εσείς δεν θα μπορούσατε να αναγκάσετε τους Καρδιανούς να κάνουν τίποτα για σας! Δεν είναι αυτές μεγάλες ευεργεσίες; (45) Και κάποιοι Αθηναῖοι σχολιάζουν ευνοϊκά αυτή την επιστολή: αυτοί θα άξιζαν το μίσος σας περισσότερο και από τον Φίλιππο. Γιατί εκείνος κάνει τα πάντα εναντίον σας, επιδιώκοντας για τον ίδιο δόξα και μεγάλα πλεονεκτήματα· όσοι όμως Αθηναῖοι χαρίζουν την εὐνοία τους, όχι στην πατρίδα, αλλά στον Φίλιππο, σε αυτούς τους φαύλους αξίζει το χειρότερο τέλος από σας χωρίς έλεος, αν φυσικά έχετε το μυαλό στα κεφάλια σας και όχι καταπατημένο στις φτέρες σας.

Για το δεύτερο απόσπασμα έχει ενδιαφέρον η αυστηρή αποτίμηση του Λιβάνιου (Υπόθεσις): χαλαρή και κατώτερη έκφραση (ἀνειμένη και διαλελυμένη), ενώ ο επίλογος, απ' όπου προέρχεται το απόσπασμα και περιέχει δορυμεικές επιθέσεις εναντίον των υποστηρικτών του Φιλίππου στην Αθήνα, χαρακτηρίζεται ως υβριστικό και χωρίς μέτρο συκοφαντικό (ὑβρις ἐστὶ και λοιδορία μέτρον οὐκ ἔχουσα).

²⁹ Προβ. την κριτική του Αισχίνη στη σημασιολογική διαφοροποίηση αυτών των εννοιών (3.83) και τη διακωμώδησή τους από την κωμωδία (Πλούτ. Δημοσθ. 9· Αθήν. Δειπνοσ. 6.3). Βλ. και Will 2013, 123.

1.3 Υπερείδης

Ο Υπερείδης (390/89–322 π.Χ.) αναδείχθηκε στον πιο σημαντικό ρήτορα της αντιμακεδονικής παράταξης μετά τον Δημοσθένη (Schaefer 1966/7, II 324). Το αποφασιστικό βήμα στη σταδιοδρομία του ήταν η εισαγγελική κατηγορία εναντίον του Φιλοκράτη για εσχάτη προδοσία, συνδεόμενη με τη φιλοκράτεια ειρήνη του 346 π.Χ. ανάμεσα στην Αθήνα και τον Φίλιππο Β' (Δημοσθ. 19.116: *ὄτ' εἰσήγγελλεν Ὑπερείδης Φιλοκράτην Ὑπερείδ. Ὑπὲρ Εὐξ. c. 39[29]: Φιλοκράτη τὸν Ἄγνούσιον, ὃς θρασύτατα καὶ ἀσελγέστατα τῇ πολιτείᾳ κέχρηται·* πρβ. 19.150· Lehmann 2004, 150–151)³⁰. Ο Φιλοκράτης απέφυγε τη δίκη με τη φυγή και καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο (Αισχίν. 2.6: *Φιλοκράτους μὲν θάνατον καταψηφίσασθαι, ὅτι καταγνοὺς ἀδικεῖν ἑαυτοῦ τὴν κρίσιν οὐχ ὑπέμεινεν·* 3.79). Ως επιδέξιος ρήτορας ο Υπερείδης πήρε τη θέση του αρχικά επιλεγέντα από τον δήμο Αισχίνη, για να υπερασπιστεί τα αθηναϊκά συμφέροντα, πρώτα ενώπιον της δελφικής αμφικτυονίας απέναντι στις αξιώσεις των Δηλίων σχετικά με τον ναό του Απόλλωνα στο νησί τους (343/2 π.Χ. · [Πλούτ.] *Βίοι δέκ. ῥητ. 850Α·* Δημοσθ. 18.134),³¹ και στη συνέχεια στη Χίο και τη Ρόδο. Το 338 π.Χ. αιτήθηκε μαζί με τον Δημομέλη την απονομή στεφάνου στον Δημοσθένη για τις υπηρεσίες του στην πατρίδα και κατάφερε, εν συνεχεία, να αποκρούσει με επιτυχία την κατηγορία του Διώνδα για παράνομο ψήφισμα, η οποία δεν συγκέντρωσε υπέρ της ούτε το ένα πέμπτο των ψήφων ([Πλούτ.] *Βίοι δέκ. ῥητ. 848F·* Δημοσθ. 18.222–223· Will 2013, 164). Μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια πρότεινε το περίφημο ψήφισμα, το οποίο όριζε ακραία μέτρα για την προστασία της πόλης από τον Φίλιππο Β': απελευθέρωση δούλων, πολιτογράφηση μετοίκων, ανάκληση όσων είχαν τιμωρηθεί με στέρηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων (Λυκούργ. *Λεωκρ. 36 κ.ε.,* ιδίως 41).³² Μετά το πέρας του πολέμου παρέμεινε αντιμακεδόνας και δεν δίστασε να εγείρει κατηγορία εναντίον του Δημάδη, του εκπροσώπου της φιλομακεδονικής παράταξης (απ. 76–86 Jensen).

Πολιτικό ενδιαφέρον για τις εσωτερικές συνθήκες στην Αθήνα, με σημείο αναφοράς τη Μακεδονία μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια, έχει ο «νέος Υπερείδης» του λόγου *Πρὸς Διώνδαν* στο παλίμψηστο του Αρχιμήδη. Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για τον υπερασπιστικό λόγο του Υπερείδη κατά της καταγγελίας του Διώνδα για παράνομη πρόταση απονομής τιμητικού στεφάνου στον Δημοσθένη.³³ Ο Υπερείδης αντιμετωπίζει τον Διώνδα ως έναν φίλερι συκοφάντη, ο οποίος εργάζεται για τον Φίλιππο Β' και έχει εγείρει πενήντα κατηγορίες, κυρίως εναντίον αντιμακεδόνων πολιτικών ανδρών:

Πρὸς Διώνδ. (145r) καίτοι, ὧ ἄνδρες δικασταί, ὥσπερ τοὺς γράφοντας οἴεσθε δεῖν κολάζειν, ἐάν τις ἀσύμφορόν τι τῷ δήμῳ γράφῃ, οὕτως καὶ τοὺς τὰς γραφὰς γραφομένους ἐξετάζετε· οὐκ ἔλαττον γάρ

³⁰ Στην ίδια χρονική περίοδο τοποθετείται και η κατηγορία του Δημοσθένη κατά του Αισχίνη. Βλ. MacDowell 2000, 21–22.

³¹ Πρβ. Ramming 1965, 94–96· Engels 1993, 74–80· Will 2013, 115.

³² Πρβ. Will 1983, 8–10· 2013, 141· Ryder 2000, 82–83· Lehmann 2004, 175–176· Worthington 2008, 155· Βλ. επίσης Osborne 1983, 67–68.

³³ Πρβ. Carey κ.ά. 2008, 2–3· Horváth 2014, 10–21.

ἔστιν ἀδίκημ(α) τὸ τὰ τῶ δήμῳ συμφέροντα ἐμποδίζειν γραφὰς ἐνιστάν(τα) τοῦ τὰ παράνομα γράφειν. Διώνδας δὲ νῦν ἐν πεντήκοντα γραφαῖς, ἃς ἐγράψατο, κατὰ μὲν τῶ(ν) ὑπὲρ Φιλίππου πολιτευομένων οὐδεμίαν πάποτε γραφήν ἀπήνεγκεν, ἀλλ' οὐδὲ λόγῳ ἐβλασφήμησεν οὐδὲ περὶ ἐνὸς αὐτῶν, τοῖς δὲ τάναντία ἐκείνῳ πολιτευομένοις λαιδορούμεν(ος) διατελεῖ ἐπὶ πάντων τῶν ἀγῶνων.

Πρὸς Διώνδ. (145r) Κι ὁμως, κύριοι δικαστές, ὅπως ακριβῶς πιστεύετε ὅτι πρέπει να τιμωρεῖτε ὅσους συντάσσουν ασύμφορες για τον δήμο προτάσεις, το ίδιο πρέπει να ελέγχετε και ὅσους εγείρουν δίκες κατὰ παράνομων προτάσεων. Γιατί είναι το ίδιο σοβαρό ἀδίκημα να συντάσσει κάποιος παράνομες προτάσεις ἀλλὰ και να ἐμποδίζει τα συμφέροντα του δήμου, διατυπώνοντας κατηγορίες και ἐνοστάσεις. Σκεφτείτε μόνο το ἐξής: ἀπὸ τις πενήντα καταγγελίες του Διώνδα δεν στράφηκε οὔτε μία ἐναντίον υποστηρικτῶν του Φιλίππου, οὔτε καν με λόγια δεν ἐπιτέθηκε ἐναντίον ἐνὸς ἀπ' αὐτούς, ἀλλὰ σε ὅλους τους δικαστικούς ἀγῶνες διαρκῶς κατασυκοφαντεῖ τους ἀντιπάλους του.

Ο χριστιανὸς ἀπολογητὴς Εὐσέβιος (*Εὐαγγ. προπ.* 10.3.14–15), ὁ ὁποῖος παραθέτει τον νεοπλατωνικὸ Πορφύριο, ἀναγνωρίζει λεκτικές και νοηματικές ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στον Δημοσθένη και τον Ὑπερεῖδη και κατηγορεῖ τον δεύτερο ὅτι στον λόγο *Πρὸς Διώνδα* ἀντέγραψε τον Δημοσθένη. Αὐτές οι ομοιότητες υπονοοῦν, ἐντούτοις, περισσότερο μια κοινὴ υπερασπιστικὴ στρατηγικὴ και μια πολιτικὴ ἢ ἰδεολογικὴ συνεργασία [political or ideological collaboration] ἀνάμεσα στον Δημοσθένη και τον Ὑπερεῖδη, την ὁποία εικάζει η Rubinstein (2000, 224 σημ. 224) ἤδη πριν ἀπὸ την ἀνακάλυψη του «νέου Ὑπερεῖδη».³⁴ Ο Herrman προχώρησε ἐνα ἀκόμη βῆμα: εικάζει ἐναντὶ «political factionalism» (2009, 179) ἀντιμακεδόνων, ὅπως ἦταν ὁ Δημοσθένης, ὁ Λυκούργος και ὁ Ὑπερεῖδης, στα τέλη της δεκαετίας του 330 π.Χ.

1.4 Αισχίνης

Οι τρεις παραπάνω ρήτορες ἀντιπροσωπεύουν τη μία πλευρὰ, αὐτὴ του Δημοσθένη και των ἀντιμακεδόνων, στους ὁποῖους ἡ εικόνα του Φιλίππου δεν διαφέρει ἀπὸ τους γεμάτους πάθος υβριστικούς χαρακτηρισμούς που ὁ Δημοσθένης ἀπευθύνει και σε πολιτικούς του ἀντιπάλους, ὅπως στην περίπτωση του Αισχίνη (*terminus technicus λαιδορία ἢ διαβολή*).³⁵ Γι' αὐτὸ τον λόγο εἴμαστε ἰδιαίτερα τυχεροὶ σήμερα, ὅταν διαθέτουμε πηγές για την ἀντιπαράθεση διαφορετικῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν ἀνάμεσα στους δύο ἐνεργούς πολιτικούς ἀντιπάλους, ὅπως ἦταν ὁ Δημοσθένης και ὁ Αισχίνης.

Και οι δύο, σε ἀντίθεση με τον Ἰσοκράτη, ὁ ὁποῖος υπῆρξε πολιτικὸς διανοητὴς ἀλλὰ ὄχι ἐνεργὸς πολιτικὸς ρήτορας στην Ἐκκλησία του Δήμου, ἐκφωνοῦν ρητορικούς λόγους ἀπὸ ἀντίθετες πολιτικὲς κατευθύνσεις, σε μια Αθήνα με πολωτικές τάσεις, δεδομένο που κατοπτρίζεται στη στάση των Αθηναίων ἐναντὶ του Φιλίππου. Ἀν και εἶναι υπερβολικὴ ἡ πρόσφατη θέση του Will (2013) ὅτι ἐιδικὰ ἡ ἀρνητικὴ στάση του Δημοσθένη μετέτρεψε τον Φίλιππο σε ἐχθρὸ των Αθηναίων ἐνῶ τα ἐνδιαφέροντα του μακεδόνα βασιλιά ἦταν με

³⁴ Πρβ. Carey κ.ἀ. 2008, 3· Horváth 2009, 182–222· Todd 2009, 161–174· Edwards 2010, 753–768· De Martinis 2012, 39–62· Worthington 2013, 200· Engels 2014, 246 κ.ε.· Horváth 2014, 165–176.

³⁵ Οι ἐννοιες εἶναι συγγενεῖς σημασιολογικά: *διαβολή* εἶναι ἡ υπονόμηση του χαρακτήρα του ἀντιπάλου, συνήθως με πλάγιους τρόπους, *λαιδορία* ἢ εὐθεία ἐπίθεση, με προσβλητικούς χαρακτηρισμούς, με σκοπὸ τον ἐξευτελισμὸ του ἄλλου. Βλ. Hunter 1990, 213–257· Αποστολάκης 2014, 208 σημ. 21.

συνέπεια στραμμένα εξαρχής προς την Ασία (όσο ικανός ρήτορας και αν ήταν ο Δημοσθένης, δεν είναι δυνατόν να χρεωθεί σε αυτόν το σύνολο της αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής),³⁶ εντούτοις στην αντιπαράθεση μεταξύ του Δημοσθένη και του Αισχίνη διακρίνεται αφενός η ενεργός στάση αντιμακεδόνων και φιλομακεδόνων στην Αθήνα, η οποία οδηγούσε –ανάλογα με τις κρατούσες συνθήκες– στην επικράτηση της μιας ή της άλλης πλευράς, αφετέρου η μη ταύτιση του συνόλου της αθηναϊκής κοινωνίας στα μέσα του 4ου αιώνα με τη ρητορική και την πολιτική του Δημοσθένη.

Το σημαντικότερο κεφάλαιο της πολιτικής βιογραφίας του ρήτορα Αισχίνη (399–396/390 – 322/315 π.Χ.), ο οποίος δεν υπήρξε λογογράφος και αναμείχθηκε αργά στην πολιτική, εκτείνεται από το 348 μέχρι το 338 π.Χ. Μετά την άλωση της Ολύμπου από τον Φίλιππο ο Αισχίνης εμφανίζεται για πρώτη φορά ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου και υποστηρίζει μια πρόταση του ισχυρού πολιτικού Εύβουλου (348 π.Χ.: Αισχίν. 2.79· Δημοσθ. 19.10, 303–307). Κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης με τη Μακεδονία και μετά από αρχικές αμφιταλαντεύσεις υπηρέτησε τα αθηναϊκά συμφέροντα με ένα πολιτικό σχέδιο, το οποίο, αντίθετα προς το στρατιωτικό επιθετικό του Δημοσθένη, προσανατολιζόταν σε έναν συμβιβασμό με τον Φίλιππο και μια συνύπαρξη της Αθήνας με τη Μακεδονία (Ramming 1965). Υπήρξε μέλος ποικίλων διπλωματικών αποστολών και συνέβαλε αποφασιστικά ως απεσταλμένος της Αθήνας στη σύναψη της ειρήνης του Φιλοκράτη (346 π.Χ.).³⁷ Ο Δημοσθένης τον κατήγγειλε, ωστόσο, για διαφθορά και δωροδοκία. Η κατηγορία απορρίφθηκε αρχικά, διότι ο Αισχίνης αμύνθηκε επιτυχημένα με μια δική του κατηγορία εναντίον του τυπικά κατηγορού Τίμαρχου (*Κατὰ Τιμάρχου*), ενώ η πολιτική δίκη για τη διπλωματική αποστολή διεξήχθη τρία χρόνια αργότερα (343 π.Χ.).³⁸

Σώζονται και οι δύο λόγοι *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* (Αισχίν. αρ. 2· Δημοσθ. αρ. 19). Δεν υπήρχαν ισχυρές αποδείξεις για ενοχή του Αισχίνη (MacDowell 2000, 27–28· πρβ. Buckler 2000, 135–137) και αθωώθηκε, ωστόσο με μια ισχνή πλειοψηφία τριάντα ψήφων και παρά την υποστήριξη του Εύβουλου και του Φωκίωνα (Αισχίν. 2184· Δημοσθ. 19.290· Πλούτ. *Δημοσθ.* 15.5· [Πλούτ.] *Βίοι δέκ. ῥητ.* 840C). Δεδομένων των ελλιπών νομικών ερεισμάτων του Δημοσθένη το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας, με την ισχνή πλειοψηφία, συνηγορεί αφενός υπέρ της πόλωσης της τότε αθηναϊκής κοινωνίας (Polarisierung in der athenischen Öffentlichkeit· Lehmann 2004, 151) αφετέρου υπέρ της κρατούσας αντιμακεδονικής διάθεσης, διαφορετικά δεν δικαιολογείται το ασαφές αποτέλεσμα.³⁹ Πάντως, το 339 π.Χ. ο

---

³⁶ Μάλιστα, η πολιτική σημασία του Δημοσθένη, όπως προκύπτει από τις περιορισμένες επιγραφικές μαρτυρίες, είναι αναντίστοιχη των πλούσιων λογοτεχνικών μαρτυριών. Βλ. Lambert 2001, 55–68, ιδ. 67 κ.ε.: «less politically significant than one would gather from literary sources».

³⁷ Πρβ. Cawkwell 1960, 416–438· Harris 1995, 63–77· Buckler 2000, 119–127· Efstathiou 2004, 385–407· συγκεφαλαιωτικά ο Worthington 2013, 175–176.

³⁸ Πρβ. MacDowell 2000, 1–22.

³⁹ Για τον Will (2013, 120), ο οποίος στη μονογραφία του προβάλλει πρωτίστως τον Δημοσθένη-πολιτικό, ως απότοκο των αδυναμιών και των δυνατοτήτων της αθηναϊκής δημοκρατίας, το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας σημαίνει ότι ένα τμήμα τουλάχιστον του αθηναϊκού δήμου εξακολουθούσε να διατηρεί την κριτική του ικανότητα.

Αισχίνης ορίστηκε εκπρόσωπος της Αθήνας (*πυλάγορος, -γόρας*. Αισχίν. 3.114–115· Δημοσθ. 18.149) στη δελφική αμφικτυονία.⁴⁰ Μετά την καθοριστική μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.) ο Αισχίνης συμμετέχει στην αθηναϊκή ειρηνευτική αποστολή στον Φίλιππο μαζί με τους ευνοϊκά προσκείμενους στους Μακεδόνες Δημάδη και Φωκίωνα για μια ειρήνη με ήπιους όρους (Αισχίν. 3.227: *ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς πόλεως ἐπρεσβεύομεν*. Δημοσθ. 18.282).⁴¹

Η εικόνα του Φιλίππου τόσο στον Δημοσθένη όσο και στον Αισχίνη πρέπει να αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη προσοχή, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τον Jaeger (1939, 164), οι δύο σωζόμενοι λόγοι *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* (κατηγορία του Δημοσθένη, υπεράσπιση του Αισχίνη) είναι «τα πιο συγκλονιστικά ντοκουμέντα πολιτικής κακοποίησης της δικαιοσύνης στην αθηναϊκή ιστορία του τετάρτου αιώνα». Στους δύο ομότιτλους λόγους, οι οποίοι αναφέρονται στην πολιτική δίκη του 343 π.Χ., αναγνωρίζονται φανερές αντιφάσεις, χειραγώγηση των δεδομένων και επιλεκτική χρήση του αποδεικτικού υλικού και από τις δύο πλευρές.⁴²

Ο Δημοσθένης κατηγορήσε τον Αισχίνη για δωροδοκία και προδοσία στη σύναψη της ειρήνης του Φιλοκράτη και, λόγω ελλιπών αποδείξεων, προτίμησε μια περίπλοκη δομή του λόγου με δεσπόζουσα ιδέα την κατηγορία της δωροδοκίας. Ο υπερασπιστικός λόγος του Αισχίνη είναι πρωτίστως μια τεκμηριωμένη έκθεση των γεγονότων,⁴³ ενώ στην ατυχή έκβαση των πραγμάτων η τύχη ήταν με το μέρος του Φιλίππου, ο ίδιος εκπροσώπησε τα αθηναϊκά συμφέροντα (Αισχίν. 2.118: *ἡ μὲν τύχη καὶ Φίλιππος ἦσαν τῶν ἔργων κύριοι, ἐγὼ δὲ τῆς εἰς ὑμᾶς ἐννοίας καὶ τῶν λόγων*. πρβ. 2.131). Ο Αισχίνης υπερασπίζεται την ειρηνευτική του πολιτική με τους Μακεδόνες και στρέφεται εναντίον ὄσων ακολουθοῦν την πολιτική των ατέρμονων πολέμων (177: *πόλεμον ἐκ πολέμου πολιτευόμενοι*). Μάλιστα συνδέει τη δική του πολιτική στάση με τη δημοκρατία: με την ειρήνη διατηρείται η δημοκρατία, με τους πολέμους καταλύεται (*καταλύοντες δὲ τὴν εἰρήνην, ἐξ ἧς ἡ δημοκρατία σῴζεται*).

Είναι ενδιαφέρον ότι η εικόνα του Φιλίππου στον Αισχίνη απομακρύνεται από τον «μέθυσο και ακρατή βάρβαρο», τόσο του Δημοσθένη όσο και της εν γένει αντιμακεδονικής προπαγάνδας.⁴⁴ Όπως διατείνεται ο Will (2013, 69, 107), πιθανώς ήταν γνωστά στους Αθηναίους της εποχής τμήματα των *Φιλιππικῶν* του Θεόπομπου, ο οποίος από τη μια ισχυρίζεται για τον Φίλιππο ότι υπήρξε ο μεγαλύτερος ηγέτης που είχε γεννήσει η Ευρώπη, από την άλλη δεν σταματά να περιγράφει τον ακόλαστο και ακρατή βίο του (FGrH 115 F27). Τέτοιοι διαδεδομένοι τόποι της αντιμακεδονικής προπαγάνδας έρχονται σε αντίθεση με έναν πεπαιδευμένο Φίλιππο, ο οποίος μπορεί να παρακολουθεί με άνεση ρητορικούς λόγους, όπως αυτός αναδεικνύεται στον Αισχίνη. Στο πλαίσιο της ειρωνείας

⁴⁰ Στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από τον Υπερείδη. Βλ. Ramming 1965, 94–96· Harris 1995, 126· Will 2013, 115.

⁴¹ Πρβ. Δημοσθ. 18.285· Ryder 2000, 83· Will 2013, 143–144.

⁴² Βλ. Paulsen 1999, 446–467. Πρβ. Kremmydas 2013, 51–89.

⁴³ Buckler 2000, 140. Πρβ. Harris 1995, 117–118.

⁴⁴ Βλ. π.χ. Όλυνθ. 2.18–19. Πρβ. Worthington 2014, 19–20.

και του σαρκασμού απέναντι στον Δημοσθένη ο Αισχίνης προβάλλει την αντίθεση ανάμεσα στις μεγαλόστομες υποσχέσεις του Δημοσθένη για τους λόγους του (21: *πηγάς δὴ λόγων ἔχειν ἀφθόνοὺς ἐπηγγέλλετο*) και την άψυχη παράστασή του μπροστά στον Φίλιππο:

Περὶ τῆς παραπρ. (34) ῥηθέντων δὲ καὶ τούτων καὶ ἐτέρων λόγων, ἤδη καθῆκεν εἰς Δημοσθένην τὸ τῆς πρεσβείας μέρος, καὶ πάντες προσεῖχον ὡς ὑπερβολὰς τινὰς δυνάμεως ἀκουσόμενοι λόγων· καὶ γὰρ πρὸς αὐτὸν τὸν Φίλιππον, ὡς ἦν ὕστερον ἀκούειν, καὶ πρὸς τοὺς ἐταίρους αὐτοῦ ἐξήγγελλο ἢ τῶν ἐπαγγελιῶν ὑπερβολή. οὕτω δὲ ἀπάντων διακειμένων πρὸς τὴν ἀκρόασιν, φθέγγεται τὸ θηρίον τοῦτο προοίμιον σκοτεινόν τι καὶ τεθνηκὸς δειλία, καὶ μικρὸν προαγαγὼν ἄνω τῶν πραγμάτων, ἐξαίφνης ἐσίγησε καὶ διηπορήθη, τελευτῶν δὲ ἐκπίπτει τοῦ λόγου. (35) ἰδὼν δὲ αὐτὸν ὁ Φίλιππος ὡς διέκειτο, θαρρεῖν τε παρεκελεύετο καὶ μὴ νομίζειν, ὡσπερ ἐν τοῖς θεάτροις, διὰ τοῦτο οἶεσθαι τι πεπονθέναι, ἀλλ' ἡσυχῇ καὶ κατὰ μικρὸν ἀναμιμνήσκεσθαι καὶ λέγειν ὡς προείλετο. ὁ δ' ὡς ἅπαξ ἐταράχθη καὶ τῶν γεγραμμένων διεσφάλη, οὐδ' ἀναλαβεῖν ἔτι αὐτὸν ἐδυνήθη, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπιχειρήσας λέγειν ταῦτον ἔπαθεν. ὡς δ' ἦν σιωπῇ, μεταστῆναι ἡμᾶς ὁ κῆρυξ ἐκέλευεν.

Περὶ τῆς παραπρ. (34) Αφού ειπώθηκαν αυτά και άλλα λόγια, ήρθε και η σειρά του Δημοσθένη να πάρει τον λόγο και όλοι προσδοκούσαν μια εξαιρετικά δυναμική ρητορική. Γιατί όπως μάθαμε αργότερα, είχαν προαναγγελθεί και στον Φίλιππο και τους ακολούθους του οι υπερβολικές του υποσχέσεις. Ενώ όλοι, λοιπόν, περίμεναν με αγωνία να ακούσουν, ξεστομίζει αυτό το θηρίο ένα προοίμιο δυσνόητο και ξεψυχισμένο από δειλία, και μόλις λίγο προχώρησε στο θέμα του, σταματά και μένει αβοήθητος, στο τέλος καταρρέει και χάνει κυριολεκτικά τη λαλιά του. (35) Μόλις ο Φίλιππος τον είδε σε αυτή την κατάσταση, του έδωσε θάρρος και να μη νομίζει ότι έπαθε κάτι σοβαρό, όπως οι ηθοποιοί στο θέατρο, αλλά με ψυχραιμία να ξαναθυμηθεί σιγά σιγά τη σειρά των λόγων του και να μιλήσει όπως το είχε σχεδιάσει. Αυτός όμως, από τη στιγμή που ταράχθηκε και λησμόνησε το κείμενό του, ήταν αδύνατο να ανανήψει, αλλά μόλις έκανε μια δεύτερη προσπάθεια, έπαθε τα ίδια. Και όπως ακολούθησε παρατεταμένη σιωπή, ο κήρυκας μάς προέτρεψε να αποσυρθούμε.

Ο Φίλιππος παριστάνεται ως ένας πεπαιδευμένος μονάρχης, ο οποίος γνωρίζει να ασχολείται εκτενώς με ρητορικούς λόγους (38: *πλείστην δὲ εἰκότως ἐποιήσατο διατριβὴν πρὸς τοὺς ἐμοὺς λόγους*). Από τον Κτησιφώντα, τον πιο ηλικιωμένο της διπλωματικής αποστολής, χαρακτηρίζεται ως ο πιο ευχάριστος οικοδεσπότης που έχει γνωρίσει ποτέ (42: *καὶ προσθέντος ὡς ἐν τοσοῦτῳ χρόνῳ καὶ βίῳ οὐ πάποθ' οὕτως ἤδὺν οὐδ' ἐπαφρόδιτον ἄνθρωπον ἔωρακὼς εἶη*) αλλά και από τον ίδιο τον Δημοσθένη αποκαλείται ο δεινότερος άνθρωπος κάτω από τον ήλιο (41: *τὸν δὲ Φίλιππον τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον ἀνθρώπων ἔφη πάντων εἶναι δεινότατον*). Αν και το επίθετο δεινός μπορεί να έχει τόσο θετική (ικανός) όσο και αρνητική σημασία (φοβερός), τα συμφραζόμενα παραπέμπουν σε δύο κατεξοχὴν ρητορικές ικανότητες του Φιλίππου: την πειθὼ και τη μνήμη (43: *ὡς ὁ Φίλιππος δεινὸς εἰπεῖν καὶ μνημονικὸς*).⁴⁵

Ο τρίτος λόγος του Αισχίνη *Κατὰ Κτησιφώντος* (αρ. 3), για τη δίκη δεκατρία χρόνια αργότερα (330 π.Χ.), απέτυχε στην αποστολή του και, ανεξάρτητα από τις προθέσεις και τη ρητορική παρουσία του Αισχίνη, η επίθεση εναντίον του Δημοσθένη προκάλεσε τον υπερασπιστικό λόγο του αντιπάλου του *Περὶ τοῦ στεφάνου*, ο οποίος ισχύει μέχρι σήμερα

⁴⁵ Για το δεινός πρβ. και Δημοσθ. 1.3. Βλ. επίσης Paulsen 1999, 326.

ως «the finest example of Classical Oratory» (Carey 2000, 162). Ο Αισχίνης επιδίωκε μια συνολική καταδίκη της δημοσθένειας πολιτικής, την οποία διακρίνει σε τέσσερις χρονικές περιόδους που πραγματεύεται διαδοχικά: μέχρι τη φιλοκρατία ειρήνη (58–78), μέχρι το ξέσπασμα του δευτέρου πολέμου με τον Φίλιππο (79–105), μέχρι τη μάχη στη Χαιρώνεια (106–158), μέχρι το παρόν (159–167).

Το σύνολο του λόγου κατατείνει στο συμπέρασμα ότι η δημοσθενική στρατιωτική πολιτική και ο «φαύλος» χαρακτήρας του Δημοσθένη ευθύνονται για τις καταστροφές στην Αθήνα και την Ελλάδα. Σε ένα φορτισμένο συγκινησιακά χωρίο, όπου ο Αισχίνης εκθέτει τις συμφορές της Θήβας, των Λακεδαιμονίων και της Αθήνας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλα αυτά ξέσπασαν από τη στιγμή που ο Δημοσθένης αναμείχθηκε με την πολιτική (134: *καὶ ταῦθ' ἡμῖν συμβέβηκεν ἐξ ὅτου Δημοσθένης πρὸς τὴν πολιτείαν προσελήλυθεν*). Πρέπει κανείς να φυλάγεται, κατά τον Αισχίνη, από τον δαίμονα και την κακή τύχη του Δημοσθένη, ο οποίος απεδείχθη μάστιγα της Ελλάδος (157: *ἀλιτήριος*). Οι συνήθεις προσωπικές επιθέσεις κατά της ιδιωτικής ζωής του Δημοσθένη, της καταγωγής του, της εργασίας του ως λογογράφου ή των σεξουαλικών ακολασιών του (3.171–174· πρβ. την *παράλειψιν*⁴⁶ στο 3.51–53) κορυφώνονται στη ρήση «επιδέξις στον λόγο, φαύλος στη ζωή» (3.174: *δεινὸς λέγειν, κακὸς βιῶναι*).

1.5 Δημάδης

Ο Δημάδης, γιος του Δημέα από τον δήμο Παιανία, αρχικά ακολούθησε τη δημοσθενική πολιτική, αλλά ο ουσιαστικός πολιτικός του ρόλος καταγράφεται μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.): υποστήριξε σθεναρά τη συμφιλίωση της Αθήνας με τον Φίλιππο και υπήρξε διαμεσολαβητής στην ηγεσία του φιλομακεδονικού κόμματος για την ειρήνη μεταξύ Αθήνας και Αλεξάνδρου μετά την καταστροφή της Θήβας (335 π.Χ.).⁴⁷ Γί αυτή του την πράξη τιμήθηκε με ένα χάλκινο άγαλμα στην αγορά και σίτιση στο πρυτανείο, αν και ο αντιμακεδόνας ρήτορας Λυκούργος, με τη βοήθεια του Πολύευκτου από τον Σφηττό, ήγειρε καταγγελία για παράνομο ψήφισμα (Δείν. 1.101· Πλούτ. Πολ. παρ. 820F· στη Σούδα λ 825 s.v. *Λυκούργος* αναφέρεται ο λόγος *Κατὰ Δημάδου*). Το 324 π.Χ. πρότεινε θεϊκές τιμές για τον Μ. Αλέξανδρο (Αθήν. 6.58· Αιλίαν. Ποικ. ίστ. 5.12): στη συνέχεια αναμείχθηκε στην υπόθεση του θησαυροφύλακα του Μ. Αλεξάνδρου Αρπάλου και τελικά προκάλεσε τη θανατική ποινή για τον Δημοσθένη και τον Υπερείδη. Μετά τη μάχη στην Κραννώνα (322 π.Χ.) κυριάρχησε στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή (Worthington 1992, 131) και ηγήθηκε μαζί με τον Φωκίωνα και τον Δημήτριο τον Φαληρέα της φιλομακεδονικής κυβέρνησης στην Αθήνα. Το τέλος του ωστόσο προήλθε από τον μακεδόνα Κάσσανδρο, ο οποίος τον εκτέλεσε το 319 π.Χ. μαζί με τον γιο του Δημέα (Πλούτ. Δημοσθ. 3.6· Φωκ. 30.10).

---

⁴⁶ *Παράλειψις* (praeteritio), με την οποία ο ρήτορας, ενώ θίγει τα βασικά σημεία, παραλείπει την εκτενέστερη αναφορά σε ένα θέμα και διευκολύνει τη μετάβαση σε ένα άλλο. Βλ. Lausberg 1960, 436–437.

⁴⁷ Brun 2000, 55 κ.ε., 71 κ.ε. Πρβ. Διόδωρος 17.15.3–5· Αρριανός 1.10.3–6· Πλούτ. Δημοσθ. 23.6· [Πλούτ.] Βίοι δέκ. ρήτ. 841E· 847C· 848E· Πρβ. Bosworth 1980, 92–96· Will 1983, 37–47· Williams 1989, 22 με σημ. 17· Sealey 1993, 204–205· Lehmann 2004, 190–191· Will 2013, 158.

Η παλαιότερη έρευνα τόνιζε τη δυσαρμονία ανάμεσα στο φαύλο ήθος του αθηναίου πολιτικού και την εξαιρετική ρητορική του δεινότητα: «εάν διέθετε ο Δημάδης μόνο το φρόνημα και σοβαρούς στόχους, η Αθήνα δεν θα μπορούσε να επιθυμήσει καλύτερο ηγέτη» ή «ο Δημάδης είχε την ιδιοφυία αλλά όχι τον χαρακτήρα» (Blass 1887–1898, III.2.273, 278).⁴⁸ Ως προς τη ρητορική ικανότητα του Δημάδη υπάρχει και σήμερα καθολική συμφωνία, αλλά το πρώτο σκέλος των παραπάνω ισχυρισμών αμφισβητήθηκε τον τελευταίο καιρό εντονότατα από τον Brun (2000),⁴⁹ ο οποίος επιχειρήσει να επαναξιολογήσει και να αποκαταστήσει τον Δημάδη ως έναν πολύ ενεργό πολιτικό άνδρα: τον περιγράφει με έντονα χρώματα ως έναν σημαντικό διπλωμάτη και συνδέει στενά την πολιτική του δραστηριότητα με τα συμφέροντα της Αθήνας.

Συμπερασματικά: αν επικεντρωθούμε στους κύριους εκπροσώπους της πολιτικής ρητορικής του 4ου αιώνα π.Χ. και των ιδεολογιών που αυτοί εκπροσωπούν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι κύριοι πολιτικοί αντίπαλοι, ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης, ανδρώθηκαν μέσα στην αθηναϊκή δημοκρατία των αντιφάσεων και απευθύνθηκαν στο ίδιο αθηναϊκό ακροατήριο, το οποίο επιδίωξαν να πείσουν, άλλοτε με μικρότερη και άλλοτε με μεγαλύτερη επιτυχία, για δύο διαφορετικά πολιτικά μοντέλα. Και οι δυο τους είναι χαρακτηριστικά δείγματα μιας πολωτικής ρητορικής του 4ου αιώνα π.Χ., που βρισκόταν σε αμφίδρομη σχέση με το ευμετάβλητο ακροατήριό της. Το ότι συχνά καλούνταν να εκπροσωπήσουν, μαζί ή χωριστά, τα αθηναϊκά συμφέροντα συνηγορεί υπέρ του πρωταγωνιστικού τους ρόλου. Σε αυτό το πλαίσιο ο Φίλιππος του Αισχίνη έχει ηγετικές ικανότητες αλλά και παιδεία, δεν είναι ο βάρβαρος Μακεδόνας του Δημοσθένη.

2. Ισοκράτης: ο ρήτορας και οι ιδεολογικές προϋποθέσεις

Εν αντιθέσει προς τον Δημοσθένη ο οποίος ενσαρκώνει την πρακτική λειτουργία του ρήτορα-πολιτικού μέσα σε αντικρουόμενους πολιτικούς κύκλους και πολιτικές συνέργειες, ο λόγιος Ισοκράτης είναι ο σύμβουλος και πολιτικός διανοητής, ο οποίος δεν εκφώνησε ποτέ κανέναν λόγο στην Εκκλησία του Δήμου, αλλά προέτρεψε μέσω της σχολής του και των γραπτών λόγων του σε ηθικοδιδασκτικές καθολικές λύσεις υπέρβασης των πολιτικών προβλημάτων, εντός και εκτός της πόλης του. Στην περίπτωση του Δημοσθένη η ατομική προσωπικότητα καθοδηγεί και αφυπνίζει το κοινωνικό σύνολο πάνω στην πρακτική πολιτική σκηνή. Ο Ισοκράτης είναι ο δάσκαλος, ο οποίος καινοτομεί σε λογοτεχνικό και πολιτικό επίπεδο, και επιθυμεί μέσω της σχολής του και των γραπτών λόγων του να διαπαιδαγωγήσει την Αθήνα και ηγέτες, όπως τον κύριο Νικοκλή και τον μακεδόνα Φίλιππο. Ο Ισοκράτης δεν είναι λιγότερο εκπρόσωπος της *vita activa* από ό,τι ο

⁴⁸ Πρβ. Schaefer 1966/7, III 20–33.

⁴⁹ Πρβ. Williams 1989, 19–30 και Worthington 2002, 41–42. Βλ. επίσης Mitchel 1962 219–221· Hammond & Griffith 1979, 605–606· Worthington 1992, 130–131· 2013, 307 με σημ. 47.

Δημοσθένης, αλλά το πολιτικό πεδίο δράσης του δεν είναι αυτό της Εκκλησίας του Δήμου και ο ρόλος του ως συμβούλου ξεπερνά τα όρια της πόλης του.

Ο Ισοκράτης είναι ένας από τους μακροβιότερους της αρχαιότητας, έζησε σχεδόν εκατό χρόνια (436–338 π.Χ.). Η ζωή του παρακολουθεί τις τύχες ενός αιώνα, λίγο πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου μέχρι τη νίκη του Φιλίππου στη μάχη στη Χαιρώνεια. Μετά το 390 π.Χ., όπου περίπου τοποθετείται η ίδρυση της ρητορικής σχολής του, ο Ισοκράτης αναδεικνύεται σε κορυφαία φυσιογνωμία σε θέματα παιδείας και πολιτικής δημοσιογραφίας. Λόγω της μικροφωνίας του και της φυσικής του αδυναμίας να εμφανισθεί μπροστά στο πλήθος (*Παναθ. 10: οὕτω γὰρ ἐνδεῆς ἀμφοτέρων ἐγενόμην τῶν μεγίστην δύναμιν ἐχόντων παρ' ἡμῖν, φωνῆς ἰκανῆς καὶ τόλμης*), έμεινε μακριά από το ρητορικό βήμα και απευθύνθηκε μέσω του γραπτού λόγου στο κοινό του, ενώ δίδαξε παράλληλα στους μαθητές του ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ρητορικής παιδείας, το οποίο απέβλεπε στην κατάκτηση του ωραίου ρητορικού λόγου και της υγιούς σκέψης (*εὐβουλίας· Νικοκλ. 8· Αντίδ. 256·* πρβ. Russell 1967, 132: «a school of citizenship»).

Επί πενήντα χρόνια οι γραπτοί λόγοι και η ρητορική σχολή του είναι τα πεδία δράσης του Ισοκράτη, τα οποία δεν έχουν την παραμικρή σχέση με απραγμοσύνη και αντιδημοκρατική στάση, όπως μερικές φορές κατατίθεται στην έρευνα.⁵⁰ Με τον γραπτό λόγο ο Ισοκράτης απευθύνθηκε στο κοινό του και ακολούθησε ο ίδιος τα κριτήρια που θέτει ως προϋπόθεση για τον επιτυχημένο ρήτορα στο ρητορικό-παιδαγωγικό του σύστημα (*Αντίδ. 276*): η φιλοδοξία του ρήτορα, το *φιλοτίμως διατεθῆναι πρὸς τὸ λέγειν εὖ*, είναι μια δημιουργική επιθυμία που έχει ως στόχους την αισθητική εμφάνιση του λόγου και την επεξεργασία σημαντικών θεμάτων. Το μοτίβο της *φιλοτιμίας* (= φιλοδοξίας), το οποίο καταφάσκει εδώ ο Ισοκράτης, εκδηλώνεται με την απόφαση του ρήτορα να συντάξει *λόγους ἀξιούς ἐπαίνου καὶ τιμῆς* (276). Ο ρήτορας δεν θα ασχοληθεί με υποθέσεις μικρές, ασήμαντες ή για ιδιωτικά συμβόλαια, αλλά με μεγάλες, καλές, φιλάνθρωπες και για τις δημόσιες υποθέσεις. Παράλληλα προς το θέμα πρέπει να επιλέξει τις κατάλληλες πράξεις που διαφωτίζουν την υπόθεση και να τις υποβάλει σε προσεκτική δοκιμασία και έλεγχο (277: *θεωρεῖν καὶ δοκιμάζειν*). Επομένως, πέραν της ικανότητας του *εὖ λέγειν* οδηγείται και στην ανάπτυξη διανοητικών ικανοτήτων (*εὖ φρονεῖν*), όχι μόνο στον συγκεκριμένο ρητορικό λόγο αλλά και στην υπόλοιπη ζωή.⁵¹

---

⁵⁰ Βλ. Heilbrunn 1975, 157· πρβ. Campbell 1984, 17–59, ιδ. 39 κ.ε., 49 κ.ε.· Steiner 1994, 187· Too 1995, 74–112. Αλλά ορθά επισημαίνει η Haskins (2004, 17): «Yet unlike other literary apragmones of his generation, especially Plato and other Socratics, Isocrates adopts the quietist stance in order to reinvent democratic rhetoric, not to disavow its legitimacy altogether». Πρβ. Ober 1998, 249.

⁵¹ Την άμεση σύνδεση της ρητορικής *λόγων παιδείας* με την πολιτική ζωή επιβεβαιώνει και η *Ἐπιστ. 6.7* κ.ε. Τα στάδια εκπόνησης ενός επιτυχημένου ρητορικού λόγου περιγράφονται ένα προς ένα (*σκέψασθαι, διαπρακτέον ἐστίν, εὖρωμεν καὶ διακριβώσωμεθα, ζητητέον τὰς ιδέας*), σε αναλογία με τη διαδικασία επιλογής των ορθών πράξεων των πολιτικών ηγετών (*νοῦν ἐχόντως, μετὰ πολλῆς προνοίας λογίσθητε καὶ βουλευθήσεθε, τὰς πράξεις τὰς καθ' ἑκάστην τὴν ἡμέραν σκεπτέον*). Αυτές οι ιδέες του Ισοκράτη πρέπει να ήταν, σύμφωνα με τα λόγια του, σε ευρεία χρήση στην εποχή του (6.7): *τοὺς ἄλλους ὁρῶν τοῖς ἐμοῖς χρωμένοις ... ἐν τῶν τεθρυλημένων ἐστίν*.

Σε αυτό το πλαίσιο κοινωνικής αντίληψης είναι αναμενόμενο να συμπίπτουν οι παιδαγωγικοί στόχοι του Ισοκράτη με τις γενικά αποδεκτές αξίες της *καλοκαγαθίας* (*Αντίδ.* 278–280). Από τα μέσα πειθούς είναι πάρα πολύ αποτελεσματική η *εὔνοια* των ακροατών, η οποία στηρίζεται στην καλή φήμη του ρήτορα. Ο Ισοκράτης συνδέει τη ρητορική κατάρτιση με τη δημιουργία του *καλοῦ κάγαθοῦ* σε όλες του τις εκδηλώσεις, με τη διαμόρφωση του πολιτικά ενεργού πολίτη μέσα στην αθηναϊκή δημοκρατία. Γι' αυτό τον λόγο η επίδραση της καλής φήμης δεν περιορίζεται στον ρητορικό λόγο αλλά επεκτείνεται και στις *πράξεις* (280). Οι ενέργειες ενός ανθρώπου εξαρτώνται επίσης από την κρίση των συμπολιτών του και η καλή φήμη του πολίτη έχει την ίδια σημασία για την πολιτική ζωή που έχει για την επίτευξη της πειθούς η καλή φήμη του ρήτορα.

Δεν είναι τυχαίο ότι στην *Αντίδ.* 281–285, με τη συζήτηση περί *πλεονεξίας*,⁵² ο Ισοκράτης επιχειρεί να διαπλάσει την κοινή γνώμη, εντάσσοντας στη ρητορική του παιδεία μια κατεξοχήν αμφισβητούμενη ανταγωνιστική αξία. Η αληθινή *πλεονεξία* χαρακτηρίζει τους ευσεβείς έναντι των θεών και τους δίκαιους έναντι των ανθρώπων. Πρόκειται για την περιφραστική απόδοση του κανόνα των δύο αρετών *όσιως καὶ δικαίως* (282).⁵³ Ο Ισοκράτης διατείνεται ότι έχει αντιστραφεί η συνήθης σημασία των λέξεων,⁵⁴ εφόσον κάποιοι θεωρούν ότι όσοι διαπράττουν αξιόποινες πράξεις με μικρές απολαβές, ασχέτως της κακής φήμης, είναι *πλεονεκτικοί*, όχι οι ευσεβέστατοι έναντι των θεών και όσοι συναναστρέφονται άριστα τους συμπολίτες τους (283–284). Με την έννοια *πλεονεξία* ο Ισοκράτης δικαιολογεί την επιθυμία για επιτυχία και υπεροχή, υπό την προϋπόθεση ότι αυτή θα κινείται στο πλαίσιο της δικαιοσύνης: *τοὺς ὀσιωτάτους καὶ δικαιοτάτους, οἵπερ τῶν ἀγαθῶν ἀλλ' οὐ τῶν κακῶν πλεονεκτοῦσι*.

Γίνεται φανερό ότι Ισοκράτης ενσωματώνει στη ρητορική του παιδεία ηθικές και πολιτικές αξίες, οι οποίες σχετίζονται σε όλες τις βαθμίδες με την κοινωνική καταξίωση του ρήτορα και του πολίτη. Δεν επαγγέλλεται ένα πλέγμα εσωτερικών μόνο ηθικών αρετών –ένα τέτοιο όπως του Πλάτωνα θα φάνταζε στον Ισοκράτη εξαιρετικά περιορισμένο και αφαιρετικό–, αλλά ένα σύστημα παραδοσιακής ηθικής της πόλης και εξωτερίκευσης της *ὀμολογουμένης ἀρετῆς* (*Αντίδ.* 84· Alexiou 2007). Η ηθικολογική πολιτισμική τάση καθορίζει σε τέτοιο βαθμό τη στόχευση των λόγων του, ώστε στο ισοκρατικό έργο να κατοπτρίζονται ιδέες, οι οποίες εκπέμπουν συνέπεια και συνοχή, ασχέτως του αν πρόκειται για ένα εγκώμιο σε έναν μονάρχη, όπως είναι ο *Εὐαγόρας*, ή για προτροπές σε έναν μονάρχη, όπως στον *Πρὸς Νικοκλέα* και τον *Φίλιππο*, ή για συμβουλές στη δημοκρατική πολιτική κοινότητα, όπως στον *Πανηγυρικό*, τον *Ἀρεοπαγίτικο* και τον *Περὶ εἰρήνης*.⁵⁵ Αντίθετα προς τον Δημοσθένη δεν αποτελούν το

⁵² Για την έννοια *πλεονεξία* στον Ισοκράτη βλ. Αλεξίου 2013–2014, 47–73· 2015, 73–90. Πρβ. Weber 1967, 134 κ.ε.· Bouchet 2007, 475–489· Azoulay 2010, 21–22.

⁵³ Βλ. Dihle 1968. Πρβ. *Εὐαγ.* 26, 38· *Νικοκλ.* 2, 13· *Παναθ.* 124, 183, 204· *Πλατ.* 2· *Αντίδ.* 321.

⁵⁴ Πρβ. *Παναθ.* 240–242 και Θουκ. 3.82. Βλ. Alexiou 2015, 87–88 και Schubert 1993, 178–179· Ober 1998, 273–276.

⁵⁵ Πρβ. Davidson 1990, 31. Εύστοχα επισημαίνει ο Livingstone (1998, 271) ότι οι ισοκρατικοί λόγοι «have a consistent moral and intellectual tone and create a strong impression of unity».

πολίτευμα ή οι θεσμοί τις ασφαλιστικές δικλείδες στην ισοκράτεια σκέψη, αλλά μια «αριστοκρατία αξιών», η οποία συνυφαίνεται με τους εκάστοτε ηγέτες ως φορείς αυτών των αξιών. Στον Παναθηναϊκό 132–133 διατυπώνεται με καθαρότητα αυτή η προσέγγιση, όταν ο Ισοκράτης διακρίνει μεν τα πολιτεύματα σε ολιγαρχία, δημοκρατία και μοναρχία, αλλά αναφορικά με την επιτυχία τους ή την αποτυχία τους δεν επικεντρώνεται στις θεσμικές τους διαφορές αλλά στις ικανότητες και τις ηθικές αξίες των πολιτικών ηγετών, αν δηλαδή επιδιώκουν ιδιοτελή συμφέροντα εναντίον της πόλης ή όχι.⁵⁶

Παναθ. (132) ἐγὼ δὲ φημὶ τὰς μὲν ἰδέας τῶν πολιτειῶν τρεῖς εἶναι μόνας, ὀλιγαρχίαν, δημοκρατίαν, μοναρχίαν, τῶν δ' ἐν ταύταις οἰκούντων ὅσοι μὲν εἰώθασιν ἐπὶ τὰς ἀρχὰς καθιστάναι καὶ τὰς ἄλλας πράξεις τοὺς ἰκανωτάτους τῶν πολιτῶν καὶ τοὺς μέλλοντας ἄριστα καὶ δικαιοτάτα τῶν πραγμάτων ἐπιστατήσιν, τούτους μὲν ἐν ἀπάσαις ταῖς πολιτείαις καλῶς οἰκῆσιν καὶ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους· (133) τοὺς δὲ τοῖς θρασυτάτοις καὶ πονηροτάτοις ἐπὶ ταῦτα χρωμένους, καὶ τῶν μὲν τῇ πόλει συμφερόντων μηδὲν φροντίζουσιν, ὑπὲρ δὲ τῆς αὐτῶν πλεονεξίας ἐτοιμοὶ οὖσιν ὄσιον πάσχειν, τὰς δὲ τούτων πόλεις ὁμοίως οἰκῆσθαι ταῖς τῶν προεστώτων πονηρίαις· τοὺς δὲ μὴθ' οὕτω μὴθ' ὡς πρότερον εἶπον, ἀλλ' ὅταν μὲν θαρρῶσιν, τούτους μάλιστα τιμῶντας τοὺς πρὸς χάριν λέγοντας, ὅταν δὲ δέισωσιν, ἐπὶ τοὺς βελτίστους καὶ φρονιμωτάτους καταφεύγοντας, τοὺς δὲ τοιοῦτους ἐναλλάξ τοτὲ μὲν χεῖρον, τοτὲ δὲ βέλτιον πράξειν.

Παναθ. (132) Εγὼ βέβαια ἐπιμένω ὅτι ὑπάρχουν μόνο τρία εἶδη πολιτευμάτων: ἡ ολιγαρχία, ἡ δημοκρατία καὶ ἡ μοναρχία. Ὅσοι τώρα ζοῦν κάτω ἀπὸ ἕνα ἀπ' αὐτὰ καὶ συνηθίζουν νὰ τοποθετοῦν στα αξιώματα καὶ στις ὑπόλοιπες, ἐν γένει, θέσεις τους ἰκανότερους πολίτες καὶ ὅσους πρόκειται νὰ χειριστοῦν ἄριστα καὶ δικαιοτάτα τις κρατικές υποθέσεις, αὐτοὶ σε ὅλα ανεξαρτήτως τὰ πολιτεύματα θὰ ζήσουν καλά καὶ μεταξύ τους καὶ με τους ὑπόλοιπους ἀνθρώπους. (133) Ὅσοι, ἀντίθετα, τοποθετοῦν σε αὐτές τις θέσεις τους πιο θρασεῖς καὶ τους πιο φαύλους, ἀδιάφορους γιὰ το δημόσιο συμφέρον καὶ πρόθυμοι νὰ υποστοῦν τὰ πάντα γιὰ νὰ ἰκανοποιήσουν τὴν ἀτομικὴ τους πλεονεξία, θὰ κατοικοῦν σε πόλεις ἀνάλογες τῆς φαυλότητος τῶν ἡγετῶν τους. Καὶ ὅσοι, τέλος, δὲν πράττουν οὔτε το πρῶτο οὔτε το δεῦτερο, παρὰ ὅταν ξεθαρρεῦουν, τιμῶν ἐκείνους κυρίως ποὺ τους κολακεύουν, ὅταν ὁμως φοβούνται, τότε καταφεύγουν στους καλύτερους καὶ πιο μυαλωμένους πολίτες, αὐτοὶ οἱ πολίτες ἐναλλάξ, ἄλλοτε θὰ δυστυχοῦν καὶ ἄλλοτε θὰ ευτυχοῦν.

Ἡ σύλληψη του ἰδανικοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη, ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ σταθερότητα, ἡ ἔνωση τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Περσῶν εἶναι τὰ κεντρικὰ θέματα τῶν πολιτικῶν ἀναζητήσεων τοῦ Ἰσοκράτη. Τα ὑπηρετήσε με ἐξαιρετικὴ συνέπεια καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του καὶ γιὰ τὴν πραγμάτωσή τους δὲν ἀπευθύνθηκε μόνο στὴν πατρίδα του Ἀθῆνα (*Παναθηναϊκός, Ἀρεοπαγιτικός, Περὶ εἰρήνης*) ἀλλὰ καὶ σε ἰσχυρὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς του, τις ὁποῖες συχνὰ παριστάνει ἐξιδανικευμένες στὸ ἔργο του: στὸν Νικοκλή (*Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλῆς, Ἐναγόρας*), τὸν Διονύσιο Α' τῶν Συρακουσῶν (*Ἐπιστ. 1*), τὸν Σπαρτιάτη Ἀρχίδαμο (*Ἀρχίδαμος, Ἐπιστ. 9*), τὸν Φίλιππο Β' τῆς Μακεδονίας (*Φίλιππος· Ἐπιστ. 2, 3*).

Ὁ Ἰσοκράτης εἶναι, ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια, χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς προβολῆς τῆς ἀτομικότητος τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ.: θέτει τις πολιτικὲς ἰδέες του πάνω ἀπὸ κατεστημένους

---

⁵⁶ Πρβ. Eucken 1983, 226–227· Weissenerger 1998, 1140· Morgan 2003, 189–190· Konstan 2004, 120· Forsdyke 2009, 242.

θεσμούς, εκφράζοντας το τέλος μιας εποχής (της κλασικής πόλεως-κράτους) αλλά και τον ιδεολογικό πρόδρομο μιας άλλης (της ελληνιστικής μοναρχίας). «Ο Αθηναϊκός πατριωτισμός συνδέεται με την ιδέα μιας πανελληνίας κοινότητας» (Görgemanns 1987, 110). Για τον αθηναίο Ισοκράτη αυτό δεν ήταν αντιφατικό αλλά απελευθερωτικό. Μάλιστα, ο ίδιος θα υπερηφανευτεί για τις τριηραρχίες και τις υπόλοιπες λειτουργίες χάριν της πόλης του (Αντίδ. 145), θα απευθυνθεί σε εκείνη για την πραγμάτωση του πανελληνίου ιδεώδους (Πανηγυρικός, 380 π.Χ.), αλλά δεν θα διστάσει και να την ξεπεράσει, όταν αυτή δεν θα ανταποκριθεί στις προτροπές του, στρεφόμενος στον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας το 346 π.Χ. και ασκώντας κριτική τόσο στην πόλη του όσο και στους ρήτορες που την παρασύρουν (Φίλ. 129):

ἐγὼ δ' εἶ μὲν πρὸς ἄλλους τινὰς πρότερον ἐπεχείρουν διαλέγεσθαι περὶ τούτων ἢ πρὸς τὴν πατρίδα τὴν αὐτοῦ τὴν τρίς τοὺς Ἕλληνας ἐλευθέρωσαν, δις μὲν ἀπὸ τῶν βαρβάρων, ἅπαξ δ' ἀπὸ τῆς Λακεδαιμονίων ἀρχῆς, ὡμολόγουν ἂν πλημμελεῖν· νῦν δ' ἐκείνη μὲν φανήσομαι πρώτην ἐπὶ ταῦτα προτρέπων ὡς ἡδυνάμην μετὰ πλείστης σπουδῆς, αἰσθανόμενος δ' ἔλαττον αὐτὴν φροντίζουσαν τῶν ὑπ' ἐμοῦ λεγομένων ἢ τῶν ἐπὶ τοῦ βήματος μαινομένων ἐκείνη μὲν εἶασα, τῆς δὲ πραγματείας οὐκ ἀπέστην.

Αν όμως εγώ επιχειρούσα να απευθυνθώ γι' αυτά πρώτα σε άλλους, παρά στη δική μου πατρίδα, η οποία τρεις φορές απελευθέρωσε τους Έλληνες –δύο φορές από τους βαρβάρους και μία φορά από τη δυναστεία των Λακεδαιμονίων–, θα ομολογούσα ότι έσφαλα. Τώρα, ωστόσο, θα φανεί πραγματικά ότι πρώτη εκείνη προέτρεψα σε αυτή την υπόθεση με όλη μου τη δύναμη και με ανυπέροβλο ζήλο αλλά όταν συνειδητοποίησα ότι αυτή ασχολείται λιγότερο με τα λόγια μου και περισσότερο με τις τρέλες των ρητόρων στο βήμα, εκείνη μεν εγκατέλειψα, δεν ξέχασα όμως την υπόθεση.

3. Ο Φίλιππος Β' στον Ισοκράτη

3.1 Οι ρητορικές τεχνικές στον λόγο Φίλιππος

Ο Ισοκράτης απευθύνθηκε στον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας αρχικά με τον συμβουλευτικό γραπτό λόγο Φίλιππος (346 π.Χ.) και στη συνέχεια με δύο επιστολές, την *Επιστολή 2* (περί το 343 π.Χ.) και την *Επιστολή 3* (το 338 π.Χ., μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια). Ο εκτενής λόγος Φίλιππος (περιλαμβάνει 155 παραγράφους) είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα γραπτού ρητορικού λόγου, ο οποίος με ευθεία προσφώνηση και σε δεύτερο πρόσωπο έχει βασικό αποδέκτη τον Φίλιππο, τους μαθητές του Ισοκράτη αλλά και, υπό τη μορφή ανοικτής επιστολής, το αθηναϊκό κοινό:⁵⁷ ο Ισοκράτης επανέρχεται στο βασικό πολιτικό σχέδιο που παρουσίασε στον Πανηγυρικό του λόγο το 380 π.Χ. –την

---

⁵⁷ Η κρατούσα στην έρευνα άποψη, την οποία ακολουθεί και η παρούσα μελέτη, είναι ότι, ανεξάρτητα από τους όποιους παιδαγωγικούς σκοπούς του Ισοκράτη και άλλους πιθανούς αποδέκτες του λόγου, ο Φίλιππος είναι ένα αυθεντικός γραπτός λόγος με πραγματικό αποδέκτη τον μακεδόνα βασιλιά. Βλ. Wendland 1910, 133–136· Kessler 1911, 45–47· Treves 1933, 5, 22· Buchner 1958, 151· Dobesch 1968, 25–26· Grieser-Schmitz 1999, 197–198· 2003, 115· Natoli 2004, 90–91, 93–94. Τον Φίλιππο ως κύριο αποδέκτη αμφισβητούν οι Markle 1976, 86–89 (κύριος αποδέκτης είναι το αθηναϊκό κοινό), Perlman 1957, 308–309, Usher 1994, 140 (ο λόγος απευθύνεται πρωτίστως στην ελληνική κοινή γνώμη), Essig 2000, 23–42 (πρόκειται για ανοικτή επιστολή), Heilbrunn 1967, 130–187 (ο λόγος ερμηνεύεται αλληγορικά στον αγώνα του Ισοκράτη κατά της φιλοσοφίας). Για μια καλή ιστορική επισκόπηση της έρευνας βλ. Blank 2014, 454–457.

ένωση των Ελλήνων και τον πόλεμο εναντίον των Περσών,⁵⁸ με τις διαφοροποιήσεις και τις αλλαγές που επέβαλαν οι συνθήκες που επικρατούσαν κατά το έτος συγγραφής του. Η στροφή του Ισοκράτη προς τον Φίλιππο επιβλήθηκε από τις δυσμενείς για την Αθήνα συγκυρίες, μετά από την αποτυχία και της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας. Στον Πανηγυρικό το πανελλήνιο πρόγραμμα καλείται να υλοποιήσει η Αθήνα σε συμφωνία με τη Σπάρτη, στον Φίλιππο ο μακεδόνας βασιλιάς (Φιλ. 9): *ταῖς πόλεσιν ταῖς μεγίσταις διαλυσαμέναις τὰ πρὸς σφᾶς αὐτάς εἰς τὴν Ἀσίαν τὸν πόλεμον ἐξενεγκεῖν καὶ τὰς πλεονεξίας, ἃς νῦν παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἀξιοῦσιν αὐταῖς γίνεσθαι, ταύτας εἰ παρὰ τῶν βαρβάρων ποιήσασθαι βουληθεῖεν· ἅπερ ἐν τῷ πανηγυρικῷ λόγῳ τυγχάνω συμβεβουλευκώς.*⁵⁹ Στο χωρίο είναι αξιοσημείωτη η χρήση της ανταγωνιστικής αξίας *πλεονεξίαι* (πλεονεκτήματα), η οποία δεν εκφράζει έναν κατακριτέο στόχο, το κέντρο βάρους τίθεται στο πεδίο εφαρμογής και τη μετατόπισή του από τις εσωτερικές ελληνικές διαμάχες στην εκστρατεία εναντίον των «βαρβάρων».

Ο Φίλιππος πρέπει να θεωρηθεί μια σοβαρή πολιτική προσπάθεια του Ισοκράτη να επηρεάσει την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα εκφράζοντας αθηναϊκούς φιλομακεδονικούς κύκλους. Σε ευρύτερη συζήτηση του Φιλίππου παραπέμπει η αρχή της *Ἐπιστολῆς* του Σπεύσιππου στον Φίλιππο Β' (1), ο οποίος επιβεβαιώνει την αποστολή του ισοκρατικού λόγου: *παρ' ἡμῖν ἀναγνωσθέντος ἐν διατριβῇ τοῦ σοῖ πεμφθέντος ὑπ' Ἰσοκράτους λόγου.* Η φράση *ἐν διατριβῇ* υποδηλώνει τη σοβαρή και συστηματική ενασχόληση με τους ισοκρατικούς λόγους στην Ακαδημία.⁶⁰ Είναι φανερό ότι πρόκειται για έναν ανταγωνισμό μεταξύ φιλομακεδονικών ρητορικών και φιλοσοφικών σχολών, οι οποίες προσεγγίζουν τον Φίλιππο. Ο Ισοκράτης κατηγορείται από τον Σπεύσιππο, ανιψιό του Πλάτωνα και διάδοχό του στη διεύθυνση της Ακαδημίας, για παραλείψεις στην απαρίθμηση των ευεργεσιῶν του Φιλίππου και των προγόνων του στην Ελλάδα καθώς και για την αποτυχία του στη διάλυση των κατηγοριῶν που κυκλοφορούσαν εις βάρος του μακεδόνα βασιλιά (*Ἐπιστ. Φιλ. 2*). Ο Ισοκράτης δεν τόνισε, κατά τον Σπεύσιππο, όσο έπρεπε, την καταγωγή του Φιλίππου από τον Ηρακλή, ο οποίος διέθετε την ιδιότητα του αθηναίου πολίτη (3), χρησιμοποίησε ως παραδείγματα ασεβείς και φαύλους ηγέτες (10), απέστειλε στον Φίλιππο έναν λόγο που αρχικά είχε γραφτεί για τον σπαρτιάτη Αγησίλαο, αργότερα τον Διονύσιο Α' των Συρακουσών, στη συνέχεια τον Αλέξανδρο των Φερών, κάνοντας διασκευές και προσθαφαιρέσεις ανάλογα με τον παραλήπτη (13). Σύμφωνα με τον Worthington (2014, 24), ο Σπεύσιππος δεν μπορούσε να έχει ιδιαίτερη επιτυχία με αυτή την επιστολή, ακριβώς επειδή στράφηκε εναντίον του Ισοκράτη, τον οποίο ευνοούσε ο Φίλιππος. Ο Σπεύσιππος επιδίωξε με τις πολεμικές τοποθετήσεις του

---

⁵⁸ Βλ. Φιλ. 9, 11, 84, 93.

⁵⁹ Το 355 π.Χ. συντάσσεται και ο *Περὶ εἰρήνης* λόγος, όπου επικρίνεται η εξωτερική πολιτική της Αθήνας (37–38) και ο ρήτορας εκφράζει την απογοήτευσή του για τον Συμμαχικό Πόλεμο. Μάλιστα, στον *Περὶ εἰρήνης* 22 ο Ισοκράτης μέμφεται την Αθήνα για τη διαμάχη της με τον Φίλιππο σχετικά με την Αμφίπολη. Κατά τη γνώμη του, ο Φίλιππος ήταν πρόθυμος να παραχωρήσει τα αμφισβητούμενα εδάφη, αν η Αθήνα ακολουθούσε φιλειρηνική πολιτική.

⁶⁰ Βλ. Natoli 2004, 111–112. Πρβ. Wareh 2012, 134–195.

να περιορίσει την επιρροή του Ισοκράτη και των μαθητών του στη μακεδονική αυλή.⁶¹ Ένας τέτοιος ισοκρατικός μαθητής ήταν π.χ. ο Πύθων ο Βυζάντιος, ο οποίος το 344/3 π.Χ. εκπροσωπούσε την πολιτική του Φιλίππου στην Αθήνα (Δημοσθ. 18.136· *Επιστ.* II 10· [Δημοσθ.] 7.20, 23)⁶².

Η εικόνα του δημοσθενικού Φιλίππου, ως ενός «πολεμοχαρούς, φιλόδοξου και άξεστου βαρβάρου», μεταβάλλεται στους φιλομακεδονικούς κύκλους της εποχής σημαντικά. Ο Ισοκράτης και ο Σπεύσιππος έρχονται να επιβεβαιώσουν την εικόνα του Αισχίνη για έναν φιλέλληνα Φίλιππο με σημαντική παιδεία και ρητορικά ενδιαφέροντα. Η Πέλλα υπήρξε από την εποχή του Αρχέλαου (413–399) πνευματικό κέντρο, στην οποία μεταξύ άλλων ο Ευριπίδης συντάσσει τις *Βάκχες* και τον *Αρχέλαο*, επιπλέον εκεί πέθανε το 406 π.Χ.⁶³ Τα μέλη της μακεδονικής βασιλικής οικογένειας, όπως και οι υπόλοιποι ευγενείς, λάμβαναν υψηλή μόρφωση, στην οποία περιλαμβάνονταν λογοτεχνία και φιλοσοφία.⁶⁴ Ο Φίλιππος ήθελε η αυλή του να εκλαμβάνεται ως πολιτισμικό κέντρο, διατηρούσε σχέσεις με πνευματικές μορφές.⁶⁵ Ο ίδιος ο Ισοκράτης επικαλείται στον *Φίλιππο* επιφανείς Μακεδόνες και άλλους Έλληνες, οι οποίοι συμβουλεύουν τον μακεδόνα βασιλιά (19). Και σε αντιστοιχία με τον πρωταγωνιστικό ρόλο της Αθήνας στον *Πανηγυρικό*, η οποία προβάλλεται ως πολιτικό και πνευματικό κέντρο της Ελλάδας (45–50), ο Ισοκράτης υπόσχεται στον Φίλιππο πληθώρα επιφανών ανδρών από τις μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις, οι οποίοι θα συρρέουν στην αυλή του ως πρέσβεις, για να συζητήσουν μαζί του την κοινή σωτηρία της Ελλάδας (*Φίλ.* 69: *πρέσβεις μὲν ἤκωσιν ἐκ τῶν μεγίστων πόλεων οἱ μάλιστα εὐδοκιμοῦντες εἰς τὴν σὴν δυναστείαν, μετὰ δὲ τούτων βουλευῆ περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας*).

Τον 3ο αιώνα π.Χ., κατά μία παράδοση, ο θαυμαστής του Δημοσθένη Κλεοχάρης ο Μυρλεανός αντιπαραβάλλει την ισοκρατία προς τη δημοσθένεια ρητορική τέχνη και παρομοιάζει τους δημοσθενικούς λόγους με τα σώματα των στρατιωτών, υπονοώντας μια αγωνιστική και σκληραγωγημένη ρητορική, ενώ τους ισοκρατικούς λόγους με τα σώματα των αθλητών, δηλαδή με την ακαδημαϊκή άσκηση και το ωραίο θέαμα, αλλά όχι με τη ζωντανή ρητορική πράξη. Εντούτοις, κατά άλλη παράδοση ([Πλούτ.] *Βίοι δέκ.* *ρήτ.* 845D και στον Φώτιο *Βιβλ.* 265,493b 24–29), είναι ο ίδιος ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας που επιχειρεί αυτή τη σύγκριση ανάμεσα στους λόγους του Ισοκράτη και του Δημοσθένη, δεδομένο που ενισχύει την εικόνα ενός πεπαιδευμένου Φιλίππου.⁶⁶ Σύμφωνα με τις πηγές ο Φίλιππος έλαβε γνώση των δημοσθενικών δημηγοριών –είναι χαρακτηριστικό ότι στον

⁶¹ Πρβ. Merlan 1959, 202 σημ. 4. Βλ. επίσης Markle 1976, 80–99· Worthington 2008, 122.

⁶² Βλ. Ryder 2000, 73–74· Fündling 2014, 114.

⁶³ Βλ. Borza 1993, 237–244.

⁶⁴ Carney 2003, 47–63. Πρβ. Worthington 2013, 54.

⁶⁵ Πρβ. Worthington 2014, 68–70. Μνημονεύεται ότι ο Φίλιππος τίμησε τον Πλάτωνα μετά τον θάνατό του το 347 π.Χ. (Θεόπομπ. 115 F294). Πρβ. και την αναφορά στον Πλάτωνα του Σπεύσιππου (*Επιστ.* *Φίλ.* 12). Το 342 π.Χ. ο Φίλιππος προσέλαβε τον Αριστοτέλη ως δάσκαλο για τον γιο του Αλέξανδρο.

⁶⁶ Πρβ. Drexler 1923, 94–95· Roisman & Worthington 2015, 224–225. Για την αθλητική εικόνα βλ. Golden 2000, 172–174.

Φώτιο γίνεται λόγος για γραπτές δημηγορίες του Δημοσθένη, τις οποίες παρέλαβε και διάβασε (Βιβλ. 265,493b 20–21): *ἐπεὶ τὰς κατ' αὐτοῦ δημηγορίας τοῦ Δημοσθένους ἐδέξατο καὶ ἀνέγνω*– και θαύμασε τη ρητορική δεινότητα του Δημοσθένη, δηλώνοντας ότι και ο ίδιος θα είχε ψηφίσει υπέρ του αν τις είχε ακούσει.

[Πλούτ.] *Βίοι δέκ. ῥητ. 845D* Φίλιππον δὲ πρὸς τοὺς ἀναφέροντας αὐτῶ τὰς κατ' αὐτοῦ δημηγορίας εἰπεῖν ὅτι "καὶ αὐτὸς ἂν ἀκούων λέγοντος Δημοσθένους ἐχειροτόνησα τὸν ἄνδρα πρὸς τὸν κατ' ἐμοῦ πόλεμον". ἐκάλει δὲ τοὺς μὲν αὐτοῦ λόγους ὁμοίους τοῖς στρατιώταις διὰ τὴν πολεμικὴν δύναμιν, τοὺς δ' Ἰσοκράτους τοῖς ἀθληταῖς. τέρψιν γὰρ παρέχειν αὐτοὺς θεατρικὴν.

[Πλούτ.] *Βίοι δέκ. ῥητ. 845D* Και ο Φίλιππος αποκρίθηκε σε όσους του μετέφεραν τις δημηγορίες του Δημοσθένη: «κι εγώ αν τον άκουγα να αγορεύει, θα τον εξέλεγα στρατηγό για τον εναντίον μου πόλεμο». Και παρομοίαζε τους δημοσθενικούς λόγους με στρατιώτες λόγω της πολεμικής τους δύναμης, ενώ τους λόγους του Ισοκράτη με αθλητές, επειδή προσφέρουν την ευχαρίστηση μιας θεατρικής παράστασης.

Με τα παραπάνω συνάδει η χρήση ρητορικών τεχνικών στο ξεκίνημα του Φιλίππου από τον Ισοκράτη, οι οποίες αποσκοπούν στην εύνοια του μακεδόνα βασιλιά. Αυτό προϋποθέτει έναν πεπαιδευμένο αποδέκτη του λόγου. Το ότι ο Ισοκράτης αποφασίζει να αποστείλει τον γραπτό ρητορικό λόγο σημαίνει ότι ο Φίλιππος είναι σε θέση να τον μελετήσει και να αντιληφθεί ρητορικές τεχνικές, όπως συμβαίνει και με το αθηναϊκό κοινό. Στους ισοκρατικούς λόγους απαντούν χωρία, στα οποία πλασματικά πρόσωπα, συνήθως μαθητές ή φίλοι του Ισοκράτη, απευθύνονται στον ίδιο σε ευθύ ή πλάγιο λόγο. Αυτό παραπέμπει στην καταγραφή του αριστοτελικού *ἤθους του λέγοντος* (Αριστ. *Ρητ. 1356a 5–6*), του ίδιου του ρήτορα ή των αντιπάλων του, και σχετίζεται με ρητορικά σχήματα όπως είναι η *ὑποφορά*, όπου ερωτήσεις και απαντήσεις σε έναν ρητορικό λόγο, υπό τη μορφή διαλόγου, εξυπηρετούν την ανασκευή πιθανών ενστάσεων.⁶⁷ Τη σημασία αυτών των σκηνών, με τις οποίες ο ρήτορας προλαμβάνει ενστάσεις, αντιρρήσεις, τον φθόνο ή την κουραστική μακρολογία και η σύγχρονη ισοκράτεια έρευνα αποκαλεί «διαλογικές»,⁶⁸ την εντοπίζει και ο Αριστοτέλης, ο οποίος κάνει ειδική αναφορά στον Φίλιππο: «ως προς την παρουσίαση του χαρακτήρα, επειδή ορισμένα πράγματα, αν περιαντολογήσει ο ρήτορας, προξενούν φθόνο ή θεωρούνται φλυαρία ή ξεσηκώνουν ενστάσεις, αν από την άλλη τα πει για άλλον, αντιμετωπίζονται ως λαιδορία ή χωριατιά, πρέπει να βάλει άλλον να μιλήσει, όπως ακριβώς κάνει ο Ισοκράτης στον Φίλιππο και στην *Αντιδόσει*» (1418b 23–27: *εἰς δὲ τὸ ἦθος, ἐπειδὴ ἕνια περὶ αὐτοῦ λέγειν ἢ ἐπίφθονον ἢ μακρολογίαν ἢ ἀντιλογίαν ἔχει, καὶ περὶ ἄλλου ἢ λαιδορίαν ἢ ἀγροικίαν, ἕτερον χρῆν λέγοντα ποιεῖν, ὅπερ Ἰσοκράτης ποιεῖ ἐν τῷ Φιλίππῳ καὶ ἐν τῇ Ἀντιδόσει*).

Μια τέτοια σκηνή καταγράφεται στον Φίλιππο 17–23. Ο Ισοκράτης ανακοινώνει στους μαθητές του την πρόθεσή του να αποστείλει στον μακεδόνα βασιλιά έναν λόγο, ο οποίος δεν θα είναι απλή επίδειξη ούτε εγκώμιο των πράξεων του, κάτι σύνηθες. Γνωρίζουμε, επί

⁶⁷ Βλ. Lausberg 1960, 381–383.

⁶⁸ Βλ. *Αρεοπ.* 56–59, *Εἰρ.* 57· *Φιλ.* 17–23· *Αντίδ.* 141–149· *Παναθ.* 200–265. Πρβ. Alexiou 2001, 85–98.

παραδείγματι, ότι ο μαθητής του Ισοκράτη Θεόπομπος συνέταξε εγκώμια στον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα (FGrH 115 F255–257).⁶⁹ Στη «διαλογική σκηνή» οι μαθητές ασκούν κριτική, όχι στο περιεχόμενο του λόγου το οποίο ακόμη δεν γνωρίζουν, αλλά στην πρόθεση του δασκάλου τους ως έλλειψη φρόνησης (διὰ τὸ γῆρας ἐξεστηκῶς τοῦ φρονεῖν) –το φρονεῖν και η φρόνησις είναι κατεξοχήν έννοιες της ισοκρατικής λόγων παιδείας–,⁷⁰ εφόσον ο λόγος δεν θα είναι ούτε επίδειξη ούτε εγκώμιο αλλά συμβουλευτικός (Φίλ. 18: Φιλίππῳ συμβουλευσοντα λόγον μέλλεις πέμπειν), και τη στιγμή που ο Φίλιππος, εξαιτίας των επιτυχιών του, θα νομίζει ότι υπερτερεί όλων ως προς το φρονεῖν. Εμμέσως λαμβάνουμε την πληροφορία για μια ήδη σχηματισμένη γνώμη του Φιλίππου σχετικά με τη ρητορική δεινότητα του Ισοκράτη, καθώς οι μαθητές επισημαίνουν και την πιθανή διάψευση της γνώμης του Φιλίππου, εάν λάβει στα χέρια του έναν τέτοιο λόγο (21: πολὺ διεψεῦσθαι νομιεῖν τῆς τε τῶν λόγων δυνάμεως καὶ τῆς αὐτοῦ διανοίας). Ὅταν, ωστόσο, μετά από λίγες ημέρες ο Ισοκράτης διαβάσει τον λόγο στους μαθητές του, το κλίμα μεταβάλλεται άρδην σε πλήρη επιδοκιμασία του εγχειρήματος του δασκάλου (23). Είναι, επομένως, ο ίδιος ο ρητορικός λόγος που θα πείσει τη μια φορά τους μαθητές, την άλλη φορά τον Φίλιππο. Με αυτό τον τρόπο ο Ισοκράτης ουσιαστικά δεν απαντά μόνο στις ενστάσεις των μαθητών του αλλά πρωτίστως στις πιθανές του Φιλίππου, ο οποίος θα συμβουλευτεί τον λόγο. Πρόκειται για μια έντεχνη *captatio benevolentiae*.

Στον Φίλιππο 25–27 ο Ισοκράτης αναγνωρίζει τα μειονεκτήματα του γραπτού λόγου,⁷¹ όχι ως προς το περιεχόμενο αλλά ως προς την αγωνιστική του αδυναμία, την πειστική δηλαδή μετάδοση των θέσεών του και την πρόσληψή τους από τον αποδέκτη· απουσιάζει η δόξα τοῦ λέγοντος, η επίδραση που ασκεί η προσωπικότητα του ρήτορα, και η αμεσότητα του προφορικού λόγου.⁷² Ωστόσο, ο Ισοκράτης καλεί τον Φίλιππο να παραβλέψει τις όποιες αδυναμίες στη μορφή του λόγου και να στρέψει την προσοχή του στο περιεχόμενό του. Προϋπόθεση για να συμβεί αυτό είναι η ρητορική παιδεία του Φιλίππου (Φίλ. 28–29):

(28) οὕτω δ' ἂν ἀκριβέστατα καὶ κάλλιστα θεωρήσειας εἴ τι τυγχάνομεν λέγοντες, (29) ἦν τὰς μὲν δυσχερείας τὰς περὶ τοὺς σοφιστὰς καὶ τοὺς ἀναγιγνωσκομένους τῶν λόγων ἀφέλης, ἀναλαμβάνων δ' ἕκαστον αὐτῶν εἰς τὴν διάνοιαν ἐξετάζης, μὴ ἀπέρργον ποιούμενος μηδὲ μετὰ ῥαθυμίας ἀλλὰ μετὰ

⁶⁹ Πρβ. το εγκώμιο του Λαμάχου (Πλούτ. Δημοσθ. 9.1· [Πλούτ.] Βίοι δέκ. ῥητ. 845C). Βλ. επίσης Δημοσθ. 18.213.

⁷⁰ Βλ. Πανηγ. 50· Πρὸς Νικ. 7· Αντίδ. 277· Φίλ. 110· Εὐαγ. 80· Παναθ. 127, 204· Steidle 1952, 257–296, ιδ. 261 κ.ε.· Mikkola 1954, 203–205· Poulakos 2004, 44–65, ιδ. 56 κ.ε.· Alexiou 2010, 130.

⁷¹ Πρβ. Hudson-Williams 1949, 65–69· Usener 1994. Βλ. επίσης Thomas 2003, 186–187.

⁷² Πρβ. Ἐπιστ. 1.2–3: πάντες τοῖς λεγομένοις μᾶλλον ἢ τοῖς γεγραμμένοις πιστεύουσι, καὶ τῶν μὲν ὡς εἰσηγημάτων, τῶν δ' ὡς ποιημάτων ποιῶνται τὴν ἀκρόασιν ... ἀπόντος γὰρ τοῦ γράψαντος ἔρημα τοῦ βοηθήσοντός ἐστιν· («όλοι οι άνθρωποι δίνουν μεγαλύτερη πίστη στον προφορικό παρά στον γραπτό λόγο, από τη στιγμή που ακοῦνε τον πρώτο ως πρακτική συμβουλή, ενώ τον δεύτερο ως λογοτεχνική σύνθεση ... όταν απουσιάζει ο συγγραφέας, ο λόγος δεν διαθέτει κανέναν βοηθό»). Βλ. και Harris 1989, 92· Bons 1993, 162–164· Usener 1994, 106–109. Για την ακαταλληλότητα των ισοκρατικών λόγων προς αγόρευση πρβ. Διον. Αλικ. Ισοκρ. 13, σ. 73 Us.-Rad.: σύμφωνα με τον φιλόσοφο Ιερώνυμο απουσιάζει το παθητικὸν καὶ ἔμψυχον. Πρβ. επίσης Graff 2001, 19–44· Schloemann 2002, 133–146.

λογισμοῦ καὶ φιλοσοφίας, ἧς καὶ σὲ μετεσχηκέναι φασίν. μετὰ γὰρ τούτων σκοπούμενος μᾶλλον ἢ μετὰ τῆς τῶν πολλῶν δόξης ἄμεινον ἂν βουλευσάιο περὶ αὐτῶν.

Ένας τρόπος υπάρχει για να ανακαλύψεις με ακρίβεια την όποια αλήθεια των λεγομένων μου: να παραμερίσεις τις δυσχέρειες σχετικά με τους σοφιστές και τους γραπτούς λόγους, και να πάρεις ένα προς ένα τα σημεία των λεγομένων μου και να μελετήσεις το περιεχόμενό τους, όχι ως πάρεργο ούτε με νωθρότητα, αλλά με συστηματική λογική σκέψη και παιδεία, που και εσύ διαδίδεται ότι κατέχεις. Εξετάζοντάς τα με αυτά τα εφόδια παρά με τη γνώμη των πολλών θα σχηματίσεις την ορθότερη κρίση.

Η αρνητική έννοια *ράθυμία* ως νωθρότητα, έλλειψη συστηματικής επιμέλειας, και η φιλοσοφία, την οποία διαθέτει κατά τον Ισοκράτη ο Φίλιππος, παραπέμπουν άμεσα στην ισοκρατική παιδεία. Η έννοια φιλοσοφία στον Ισοκράτη δεν έχει την ειδική πλατωνική σημασία μιας μεταφυσικής επιστήμης. Έλκει την καταγωγή της από την παλαιότερη χρήση του όρου (Ηρόδ. 1.30.2: *φιλοσοφῶν γῆν πολλήν θεωρίας εἵνεκεν ἐπελήλυθας*· Θουκ. 2.40.1: *φιλοσοφῶμεν ἄνευ μαλακίας*) και δηλώνει την επιδίωξη γνώσης με πνευματική ενασχόληση, ειδικότερα τη συνδεόμενη με διδακτικές μεθόδους παιδεία. Λόγω του πρωτεύοντα ρόλου της *λόγων παιδείας* σε ένα ανθρωπιστικό παιδαγωγικό ιδεώδες, το οποίο εκδηλώνεται μέσα από το *εὖ φρονεῖν* και το *εὖ λέγειν*, όχι μέσα από εξειδικευμένες γνώσεις, ο Ισοκράτης αποδίδει στη ρητορική τη μεγαλύτερη ωφέλεια στη μόρφωση των ανθρώπων και χαρακτηρίζει τη ρητορική του τέχνη ως *φιλοσοφίαν*, χρησιμοποιώντας τον όρο συχνά –αλλά όχι αποκλειστικά– ως *terminus technicus* (Άντίδ. 183, 271): *φιλόσοφοι* είναι οι δάσκαλοι και οι μαθητές της ρητορικής παιδείας (Alexίου 2010, 81).⁷³

Κατά τον Ισοκράτη, ο Φίλιππος διαθέτει την απαιτούμενη μόρφωση και την περίσκεψη, ώστε να αντιληφθεί την ουσία όσων διατυπώνει στον λόγο του, ξεπερνώντας μάλιστα και τις εκπεφρασμένες αδυναμίες που από τη φύση του περιέχει ένα γραπτό κείμενο. Ο Φίλιππος μετατρέπεται έτσι σε μαθητή της ισοκρατικής παιδείας και ο Ισοκράτης αναλαμβάνει τον ρόλο του ενεργητικού συμβούλου, όχι ενός παθητικού εγκωμιαστή. Δεν είναι τυχαίο ότι και στην *Έπιστολή 5*, την οποία απέστειλε ο Ισοκράτης στον γιο του Φιλίππου Αλέξανδρο, γίνεται εκ νέου αναφορά στην παιδεία, την οποία φέρεται να διαθέτει και ο Αλέξανδρος (*Επιστ.* 5.2: *ἀκούω δέ σε πάντων λεγόντων ὡς φιλόανθρωπος εἶ καὶ φιλαθήναιος καὶ φιλόσοφος, οὐκ ἀφρόνως ἀλλὰ νοῦν ἐχόντως*).

3.2 Ο παραλληλισμός: ο σύμβουλος-Ισοκράτης και ο ηγέτης-Φίλιππος

Η εικόνα που επιφυλάσσει ο Ισοκράτης στον Φίλιππο Β' δεν μπορεί να γίνει κατανοητή, αν δεν σχετιστεί με την αυτοπροβολή του ρήτορα ως δασκάλου και πολιτικού διανοητή. Ο Ισοκράτης, ο σημαντικότερος πολιτικός επιφυλλιδογράφος της εποχής του, είναι ένας

---

⁷³ Πρβ. Mikkola 1954, 201–203· Eucken 1983, 14–18· Nightingale 1995, 13–59· D. M. Timmerman, *Isocrates' Competing Conceptualization of Philosophy*, *PhRh* 31 (1998), 145–159· Schiappa 1999, 168–184· Walker 2000, 29· Livingstone 2007, 15–34· Too 2008, 23–26· Timmerman & Schiappa 2010, 43–66.

γνήσιος ηθικολόγος.⁷⁴ Δεν προσανατολίζεται στην ακριβή παρατήρηση φυσικών νόμων που διέπουν τη λειτουργία της ανθρώπινης φύσης, όπως ο Θουκυδίδης, αλλά πιστεύει στην προοπτική της ηθικής βελτίωσης προσώπων και κρατών. Χωρίς να απορρίπτει τον στόχο της επιτυχίας και της δύναμης, προτρέπει στη δικαιοσύνη ως το καλύτερο μέσο για την επιτυχία. Αν τον προσεγγίσει κανείς υπό το πρίσμα της αναζήτησης των βαθύτερων ψυχολογικών κινήτρων της δύναμης, όπως πράττει η J. de Romilly (2000, 477–478), τότε θα ανακαλύψει τη σαφή ανωτερότητα του Θουκυδίδη στην πολιτική ερμηνεία της δύναμης, αν αναζητήσει όμως στον Ισοκράτη το ενεργό μέλος τόσο της αθηναϊκής πόλης όσο και της πανελληνίας κοινότητας που επιχειρεί να διαπαιδαγωγήσει το εκάστοτε κοινό του, τότε ο ρήτορας αναδεικνύεται σε κατεξοχήν παιδαγωγό. Ο Ισοκράτης μεταφέρει έννοιες από τη ρητορική *λόγων παιδείαν* στην πολιτική ζωή και αναπτύσσει τις ηθικές ιδέες σε λόγους όπου κυριαρχούν τα πολιτικά θέματα: τέτοιοι είναι ο *Πανηγυρικός* (αρ. 4· 380 π.Χ.), ο *Πλαταϊκός* (αρ. 14· 373 π.Χ.), ο *Αρχίδαμος* (αρ. 6· 366 π.Χ.), ο *Αρεοπαγίτικος* (αρ. 7· 358/7 ή 355/4 π.Χ.), ο *Περί ειρήνης* (αρ. 8· 355 π.Χ.) και ο *Φίλιππος* (αρ. 5· 346 π.Χ.).

Είναι σαφές ότι ο Ισοκράτης δεν είναι ιστορικός και αντιμετωπίζει μύθους και ιστορικά γεγονότα ως ρήτορας, επιδιώκοντας το καλύτερο δυνατό ρητορικό αποτέλεσμα. Η στάση του απέναντι στο παρελθόν είναι επιλεκτική και ερμηνευτική: επιλέγει εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να συνδεθούν με τους παιδαγωγικούς και πολιτικούς του στόχους και τα ερμηνεύει κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προβάλλει τις προσωπικές του ιδέες σ' αυτά.⁷⁵ Ο ρητορικός λόγος *Φίλιππος* διατηρεί τον ιστορικό του πυρήνα, αλλά διανθίζεται με πολιτικές και παιδαγωγικές ιδέες, όπως συμβαίνει και στους παραινετικούς λόγους σε άλλους μονάρχες. Έτσι το εγκώμιο *Εὐαγόρας* μετατρέπεται σε παραίνηση στον Νικοκλή, η οποία συνάδει με τις πρακτικές συμβουλές στον νέο μονάρχη στους λόγους *Νικοκλῆς* και *Πρὸς Νικοκλέα* (Alexίου 2010, 127). Την αναλογία ανάμεσα στο εγκώμιο και τον συμβουλευτικό λόγο επισημαίνει και ο Αριστοτέλης: «αποτελούν κοινό είδος ο έπαινος και οι συμβουλές: εάν, σε όσα πρότεινες στις συμβουλές σου, άλλαζες τη διατύπωσή τους, θα μετατρέπονταν σε εγκώμια» (*Ρητορική* 1367b 37–39: ἔχει δὲ κοινὸν εἶδος ὁ ἔπαινος καὶ αἱ συμβουλαί. ἂ γὰρ ἐν τῷ συμβουλευεῖν ὑπόθιοιο ἄν, ταῦτα μετατεθέντα τῇ λέξει ἐγκώμια γίνεταί).⁷⁶ Υπο αυτή την έννοια ο *Φίλιππος* είναι εν πολλοίς η έντεχνη μετατροπή ενός εγκωμίου σε έναν συμβουλευτικό λόγο.

Υπάρχει μακρά παράδοση ποιητικών και πεζών έργων με ηθικές παραινήσεις, στα οποία ένας μεγαλύτερος, συνήθως, σε ηλικία άνδρας παρέχει συμβουλές σε έναν νεότερο. Στο ποιητικό *Χείρωνος ὑπόθηκαι* ο κένταυρος Χείρων συμβουλεύει τον νεαρό Αχιλλέα (Ησίοδος απ. 283–285 M.-W.). Στον *Ἰππία μείζονα* του Πλάτωνα 286a–b μνημονεύεται ο

---

⁷⁴ Πρβ. Wilson 1966, 54–63· Gillis 1969, 321–348· Rummel 1976· Too 1995, 206–221· Grieser-Schmitz 2003, 111–127· Bons 2006, 259–266· Chase 2009, 239–262. Για αυτή την αρχή της συνέπειας [principle of consistency] στον Ισοκράτη πρβ. Morgan 2004, 125–154.

⁷⁵ Για τη στάση του Ισοκράτη απέναντι στο παρελθόν (μύθο και ιστορία) βλ. Schmitz-Kahlmann 1939· Perlman 1961, 150–166· Welles 1966, 3–25· Wagner 1968· Hamilton 1979, 290–298· Nouhaud 1982· Papillon 1996, 9–21· Masaracchia 2003, 150–168· Nicolai 2012, 9–37· Marincola 2014, 39–61.

⁷⁶ Βλ. Buchheit 1960, 148· Pernot 2015, 93–94. Πρβ. Quint. *Inst. Or.* 3.7.28.

Τρωικός λόγος του σοφιστή Ιππία, στον οποίο ο γέροντας Νέστωρ δίνει συμβουλές στον νέο Νεοπτόλεμο μετά την κατάληψη της Τροίας. Στην *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα αφιερώνεται ένα ικανό τμήμα (1.6.1–2.1.1) στην καθοδήγηση του Κύρου από τον πατέρα του Καμβύση. Στον *Πρός Νικοκλέα* 43 ο Ισοκράτης μνημονεύει επαινετικά τον συμβουλευτικό ρόλο των ποιητών του παρελθόντος Θέογνη, Ησιόδου και Φωκυλίδη. Αυτό τον συμβουλευτικό ρόλο ενός πνευματικού καθοδηγητή (μέσω του γραπτού λόγου και της διδασκαλίας του, όχι στην Εκκλησία του Δήμου όπως ο Δημοσθένης), υιοθετεί με απόλυτη συνέπεια ο Ισοκράτης, μορφοποιώντας και μετατρέποντας συστηματικά τους λόγους του σε παιδαγωγικά παραδείγματα με παραινετικό σκοπό, ανάλογο των *ύποθηκῶν* των ποιητών του παρελθόντος (*Πρός Νικ.* 3, 43)⁷⁷.

Ο Ισοκράτης γνωρίζει, επί παραδείγματι, ότι οι κοινοί άνθρωποι –πόσο μάλλον ο Φίλιππος– δεν αρέσκονται σε συμβουλές. Το τονίζει χαρακτηριστικά στην πρώτη του επιστολή στον Φίλιππο (*Επιστ.* 2.1: *οἶδα μὲν ὅτι πάντες εἰώθασιν πλείω χάριν ἔχειν τοῖς ἐπαινοῦσιν ἢ τοῖς συμβουλευούσιν, ἄλλως τε κὰν μὴ κελευσθεὶς ἐπιχειρῆ τις τοῦτο ποιεῖν*).⁷⁸ Στον *Πρός Νικοκλέα* 48–49 ο Ισοκράτης διατείνεται ότι, όποιος επιθυμεί να ενθουσιάσει τους πολλούς, πρέπει να αναζητήσει όχι τους πιο ωφέλιμους αλλά τους πιο μυθώδεις λόγους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ομηρική ποίηση και η τραγωδία. Αντίστοιχα, στον *Πρός Νικοκλέα* 28 ζητεί να θεωρεί κανείς αληθινό φίλο όχι όποιον τον επαινεί αλλά όποιον τον επικρίνει για τα σφάλματά του. Ο Ισοκράτης, ως σύμβουλος του Φιλίππου, δεν συντάσσει ένα ανώφελο εγκώμιο για τις τωρινές πράξεις του Φιλίππου, η ρητορική του επιτυχία συνίσταται στο να αποδεχθεί ο Φίλιππος το περιεχόμενο ενός συμβουλευτικού λόγου, ο οποίος θα οδηγήσει στο μόνο αντάξιό του εγκώμιο (153: *κάλλιστα μέντοι νομίζειν ἐκείνους ἐγκωμιάζειν τοὺς μειζόνων ἔργων ἢ τηλικούτων τὴν σὴν φύσιν ἀξιοῦντας, καὶ τοὺς μὴ μόνον ἐν τῷ παρόντι κεχαρισμένως διειλεγμένους, ἀλλ’ οἷτινες ἂν τοὺς ἐπιγιγνομένους οὕτω ποιήσωσι τὰς σὰς πράξεις θαυμάζειν ὡς οὐδενὸς ἄλλου τῶν προγεγενημένων*). Ουσιαστικά ο Ισοκράτης ασκεί, έτσι, λεπτή και προσεκτική κριτική στις τωρινές στρατιωτικές επιτυχίες του Φιλίππου και όσων τον εγκωμιάζουν από το περιβάλλον του, οι πραγματικές επιτυχίες και αντάξιες της φιλόδοξης φύσης του προκύπτουν μόνο από τις συμβουλές του Ισοκράτη, του κατεξοχήν συμβούλου.

Ο Δημοσθένης κατηγορεί επανειλημμένα στους λόγους του τους Αθηναίους για απραξία στον αγώνα τους εναντίον ενός πολεμοχαρούς Φιλίππου,⁷⁹ ο Ισοκράτης επικαλείται επίσης την απραξία της πόλης του Αθήνας, αλλά στο πλαίσιο της πανελληνίας ιδέας και του πολέμου εναντίον των Περσών. Όπως η φιλοδοξία του ιδανικού ρήτορα στον *Περὶ ἀντιδόσεως* 275 εκδηλώνεται στην επιλογή ενός σημαντικού

⁷⁷ Πρβ. Collins Edwards 2010, 377–400· Collins 2015, 219–228.

⁷⁸ Πρβ. *Επιστ.* 9.6, Βούσ. 3.

⁷⁹ Βλ. 1.15: *πρὸς θεῶν, τίς οὕτως εὐήθης ἐστὶν ὑμῶν ὅστις ἀγνοεῖ τὸν ἐκείθεν πόλεμον δεῦρο ἤξοντα, ἂν ἀμελήσωμεν*; 1.17: *εἰ δὲ θατέρον τούτων ὀλιγορήσετε, ὀκνῶ μὴ μάταιος ἡμῖν ἢ στρατεία γένηται*. Πρόκειται για ένα σταθερά επαναλαμβόμενο μοτίβο στους πολιτικούς λόγους του Δημοσθένη: 1.14: *προῖεσθαι* 4.11: *ἀμέλεια* 4.17· 6.3: *ἀργῶς ἔχειν* 9.5: *ράθυμία, ἀμέλεια* [11.22]. Γι’ αυτό το *paux duello mixta*-μοτίβο βλ. επίσης 4.25–26, 8.5–9, 8.39, 8.58–59, 9.6–7, 9.8–14, 9.17, 10.11, 10.56, 10.60–61· Mader 2005, 11–35.

θέματος και με δημόσιο συμφέρον, την ίδια φιλοδοξία ενεργοποιεί ο Ισοκράτης στον Φίλιππο (10: οὐδέποτε ἂν εὐρεθῆναι καλλίω ταύτης ὑπόθεσιν οὐδὲ κοινοτέραν οὐδὲ μᾶλλον ἄπασιν ἡμῖν συμφέρουσιν). Στον Φίλιππο 12 ο Ισοκράτης αυτοχαρακτηρίζεται φιλόδοξος (φιλότιμος). Η φιλοδοξία του συνίσταται στην υπερπήδηση εμποδίων όσον αφορά το ρητορικό αποτέλεσμα του λόγου –λόγω ηλικίας– αλλά και σε σχέση με την πανελλήνια ιδέα, όταν έχει προηγηθεί με το ίδιο θέμα ο Πανηγυρικός, ο οποίος απευθυνόταν στην Αθήνα και τη Σπάρτη (Φίλ. 11). Ο αποδέκτης του Φιλίππου είναι τόσο ο μακεδόνας βασιλιάς όσο και οι μαθητές του Ισοκράτη (ἄμα τοῖς πρὸς σὲ λεγομένοις καὶ τοῖς μετ' ἐμοῦ διατρίψασιν), οι οποίοι καλούνται να αντιληφθούν ότι ο Πανηγυρικός (το 380 π.Χ.) ήταν καταδικασμένος σε αποτυχία (Φίλ. 12–13):

(12) ἀλλ' ὅμως ἀπάσας ἐγὼ ταύτας τὰς δυσχερείας ὑπεριδὼν οὕτως ἐπὶ γήρως γέγονα φιλότιμος ὥστ' ἠβουλήθην ἄμα τοῖς πρὸς σὲ λεγομένοις καὶ τοῖς μετ' ἐμοῦ διατρίψασιν ὑποδείξαι καὶ ποιῆσαι φανερόν ὅτι τὸ μὲν ταῖς πανηγύρεσιν ἐνοχλεῖν καὶ πρὸς ἅπαντας λέγειν τοὺς συντρέχοντας ἐν αὐταῖς πρὸς οὐδένα λέγειν ἐστίν, ἀλλ' ὁμοίως οἱ τοιοῦτοι τῶν λόγων ἄκυροι τυγχάνουσιν ὄντες τοῖς νόμοις καὶ ταῖς πολιτείαις ταῖς ὑπὸ τῶν σοφιστῶν γεγραμμέναις, (13) δεῖ δὲ τοὺς βουλομένους μὴ μάτην φλυαρεῖν, ἀλλὰ προὔργου τι ποιεῖν καὶ τοὺς οἰομένους ἀγαθὸν τι κοινὸν εὐρηκέναι τοὺς μὲν ἄλλους ἔαν πανηγυρίζειν, αὐτοὺς δ' ὧν εἰσηγοῦνται ποιήσασθαί τινα προστάτην τῶν καὶ λέγειν καὶ πράττειν δυναμένων καὶ δόξαν μεγάλην ἐχόντων, εἴπερ μέλλουσι τινες προσέξειν αὐτοῖς τὸν νοῦν.

(12) Παρ' όλα αυτά, εγώ παρέβλεψα όλες τις δυσκολίες και έγινα τόσο φιλόδοξος στα γεράματά μου, ώστε θέλησα, παράλληλα προς τα λόγια μου σε σένα, να δώσω ένα παράδειγμα στους μαθητές μου και να τους καταστήσω σαφές ότι το να επιβαρύνει κανείς τις εθνικές συγκεντρώσεις και να απευθύνεται σε όλους όσοι συρρέουν σε αυτές, είναι σαν να μιλάει στο κενό· τέτοιοι λόγοι είναι το ίδιο αναποτελεσματικοί με τους νόμους και τις πολιτείες που συντάσσουν οι σοφιστές. (13) Αντιθέτως, όσοι θέλουν να μη φλυαρούν ανοήτως αλλά να πράξουν κάτι ωφέλιμο και όσοι νομίζουν ότι έχουν ανακαλύψει ένα κοινό καλό, αυτοί λοιπόν καλούνται να αφήσουν τους άλλους στις πανηγύρεις, οι ίδιοι όμως να κερδίσουν για τα σχέδιά τους κάποιον υποστηρικτή από όσους είναι ικανοί και στα λόγια και στις πράξεις και κατέχουν σημαντική θέση, αν υπάρχει περίπτωση να τραβήξουν έτσι την προσοχή.

Η κύρια αντίθεση παρατηρείται ανάμεσα στο μάτην φλυαρεῖν και το προὔργου τι ποιεῖν (πρακτική, ωφέλιμη πράξη).⁸⁰ Ο Πανηγυρικός (το 380 π.Χ.) ήταν, σύμφωνα με τον Ισοκράτη, καταδικασμένος σε αποτυχία, επειδή απευθυνόταν σε ένα απαθές ακροατήριο, το οποίο αρέσκεται στις πανηγύρεις και όχι σε πράξεις,⁸¹ σαν τους ουτοπικούς νόμους και

---

⁸⁰ Στις προγραμματικές του δηλώσεις στο εγκώμιο Ἐλένη 4–5 ο Ισοκράτης στρέφεται εναντίον των φιλοσοφικών διαλεκτικών αναζητήσεων, με παρόμοια επιχειρηματολογία. Θέτει στο περιθώριο τις ανούσιες θεωρητικές συζητήσεις για «λεπτομέρειες, φληναφήματα» (ἀφεμένους ταύτης τῆς τερθρείας Ησύχ. τ 521 s.v. τερθρεία· λογομαχία. ἀπάτη. φλυαρία. φληναφία. Πρβ. Σούδα τ 344) και προτρέπει στην επιδίωξη της αλήθειας, η οποία για τον ρήτορα εκτείνεται πάντοτε στην πρακτική πλευρά της καθημερινής πολιτικής ζωής: τὴν ἀλήθειαν διώκειν καὶ περὶ τὰς πράξεις, ἐν αἷς πολιτενόμεθα, τοὺς συνόντας παιδεύειν. Για την ἀλήθειαν στον Ισοκράτη βλ. Mikkola 1954, 80–90.

⁸¹ Στον Φίλιππο 129 ο Ισοκράτης επικρίνει την πόλη του, επειδή δίνει μεγαλύτερη σημασία στους μαινόμενους στο βήμα ρήτορες, παρά στα λόγια του. Στον Παναθηναϊκό 263 γίνεται υποτιμητική αναφορά

τις ιδανικές φιλοσοφικές πολιτείες, οι οποίες είναι άχρηστες στην πραγματική πολιτική ζωή. Ο Πλάτων στο ένατο βιβλίο της *Πολιτείας* (592a–b) οραματίζεται μια ιδανική πολιτεία, η οποία, σύμφωνα με τα λόγια του, υπάρχει ως παράδειγμα στον ουρανό, αλλά πουθενά πάνω στη γη (*γῆς γε οὐδαμοῦ οἶμαι αὐτὴν εἶναι*). Στον *Περὶ ἀντιδόσεως* 80 ο Ισοκράτης αντιδιαστέλλει τη θέσπιση νόμων προς τη ρητορική που έχει πρακτικά αποτελέσματα, σύμφωνα με τα συμφέροντα της πόλης και της Ελλάδας. Το χρήσιμο, κοινωνικά ωφέλιμο είναι ο στόχος της ισοκρατικής παιδείας και απαιτεί ένα πρακτικό αποτέλεσμα.

Η κατεξοχήν ιδιότητα που, αντίθετα, καθιστά τον Φίλιππο ικανό να εφαρμόσει τις ισοκρατικές συμβουλές είναι η αποδέσμευσή του από τα δεσμά της πόλης και των νόμων της, σε συνδυασμό με τη δύναμη και τον πλούτο, τα οποία εξασφαλίζουν την πειθώ και τη βία. Το πρώτο αφορά τους Έλληνες, το δεύτερο τους βαρβάρους:

(14) ἀλλὰ τοὺς μὲν ἄλλους ἐώρων τοὺς ἐνδόξους τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ πόλεσι καὶ νόμοις οἰκοῦντας, καὶ οὐδὲν ἐξὸν αὐτοῖς ἄλλο πράττειν πλὴν τὸ προσταττόμενον, ἔτι δὲ πολὺ καταδεεστέρους ὄντας τῶν ῥηθησομένων πραγμάτων, (15) σοὶ δὲ μόνῳ πολλὴν ἐξουσίαν ὑπὸ τῆς τύχης δεδομένην καὶ πρέσβεις πέμπειν πρὸς οὐστίνας ἂν βουληθῆς καὶ δέχεσθαι παρ' ὧν ἂν σοὶ δοκῆ καὶ λέγειν ὃ τι ἂν ἡγήσῃ συμφέρειν, πρὸς δὲ τούτοις καὶ πλοῦτον καὶ δύναμιν κεκτημένον ὄσσην οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων, ἃ μόνῃ τῶν ὄντων καὶ πείθειν καὶ βιάζεσθαι πέφυκεν· ὧν οἶμαι καὶ τὰ ῥηθησόμενα προσδεήσεσθαι. (16) μέλλω γάρ σοι συμβουλεύειν προστῆναι τῆς τε τῶν Ἑλλήνων ὁμόνοιας καὶ τῆς ἐπὶ τοὺς βαρβάρους στρατείας· ἔστι δὲ τὸ μὲν πείθειν πρὸς τοὺς Ἕλληνας συμφέρον, τὸ δὲ βιάζεσθαι πρὸς τοὺς βαρβάρους χρήσιμον. Ἡ μὲν οὖν περιβολὴ παντὸς τοῦ λόγου τοιαύτη τίς ἐστίν.

(14) Αλλά παρατηρούσα ότι οι υπόλοιποι επιφανείς άνδρες κατοικούν υπό τα δεσμά πόλεων και νόμων και δεν διαθέτουν τη δύναμη να πράξουν παρά μόνο προσταγές, κι επιπλέον είναι κατώτεροι του προτεινόμενου εγχειρήματος, μόνο εσύ δέχθηκες της εύνοια της τύχης να αποστέλλεις και να δέχεσαι πρέσβεις σε όποιους και από όποιους επιθυμείς και να λες ό,τι νομίζεις συμφέρον. Επιπλέον, διαθέτεις πλούτο και δύναμη όσο κανένας άλλος Έλληνας, δηλαδή τα μόνο αγαθά ικανά να πείσουν και να εξαναγκάσουν, απολύτως αναγκαία και στην πραγμάτωση της πρότασής μου. Γιατί προτίθεμαι να σε παροτρύνω να ηγηθείς της ομόνοιας των Ελλήνων και της εκστρατείας εναντίον των βαρβάρων. Η πειθώ θα είναι συμφέρουσα στη συναναστροφή σου με τους Έλληνες, ο εξαναγκασμός στις σχέσεις σου με τους βαρβάρους. Αυτό είναι το γενικό πνεύμα του λόγου.

Το ρήμα *προστῆναι* δηλώνει πολιτική, στρατιωτική εξουσία και αποδίδει έναν ηγετικό ρόλο στον Φίλιππο. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει μια ηγεμονική εξουσία του Φιλίππου στην Ελλάδα. Ο Φίλιππος παριστάνεται από τον Ισοκράτη ως εγγυητής της ομόνοιας των Ελλήνων και ως ένας στρατιωτικός ηγέτης στον πόλεμο εναντίον των βαρβάρων.⁸² Μόνο έτσι μπορεί να γίνει αντιληπτή και η προτροπή του Ισοκράτη στο τέλος του *Φιλίππου*, όπου διακρίνει με σαφήνεια τον ρόλο του βασιλιά σε τρεις διακριτές

στους πανηγυρικούς όχλους, οι οποίοι συνιστούν ένα κοιμώμενο ακροατήριο: *ὄχλοις τοῖς πανηγυρικοῖς, ἐν οἷς πλείους εἰσὶν οἱ καθεύδοντες τῶν ἀκρωμένων*.

⁸² Όπως ορθά ερμηνεύει το ρήμα ο Bouchet (2014, 88–90, και γενικά για τον Φίλιππο και την ηγεμονία 85–97).

περιοχές, τον χώρο της Μακεδονίας, της Ελλάδας συνολικά και των βαρβάρων (154): *φημι γὰρ χρῆναί σε τοὺς μὲν Ἑλληνας εὐεργετεῖν, Μακεδόνων δὲ βασιλεύειν, τῶν δὲ βαρβάρων ὡς πλείστων ἄρχειν*. Ο Φίλιππος καταγράφεται ως ευεργέτης των Ελλήνων, ενώ το ρήμα ἄρχειν αφορά τους βαρβάρους και έχει τις αρνητικές συνδηλώσεις μιας αυταρχικής εξουσίας.⁸³

Ο ρόλος του Ισοκράτη ως συμβούλου εμφανίζει ανάλογες παραμέτρους με εκείνες της εικόνας του μακεδόνα βασιλιά. Όπως ο Φίλιππος υπερέχει στη στρατιωτική δράση, αντίστοιχη είναι και η υπεροχή του Ισοκράτη στον πνευματικό τομέα (Φίλ. 81–82):

(81) ἐγὼ γὰρ πρὸς μὲν τὸ πολιτεύεσθαι πάντων ἀφνέστατος ἐγενόμην τῶν πολιτῶν· οὔτε γὰρ φωνὴν ἔσχον ἱκανὴν οὔτε τόλμαν δυναμένην ὄχλω χρῆσθαι καὶ μολύνεσθαι καὶ λαιδορεῖσθαι τοῖς ἐπὶ τοῦ βήματος καλινδουμένοις· (82) τοῦ δὲ φρονεῖν εὐ καὶ πεπαιδευθῆναι καλῶς, εἰ καὶ τις ἀγροικότερον εἶναι φήσει τὸ ῥηθέν, ἀμφισβητῶ καὶ θείην ἂν ἐμαντὸν οὐκ ἐν τοῖς ἀπολελειμμένοις ἀλλ' ἐν τοῖς προέχουσι τῶν ἄλλων. Διόπερ ἐπιχειρῶ συμβουλεύειν τὸν τρόπον τοῦτον, ὃν ἐγὼ πέφυκα καὶ δύναμαι, καὶ τῆ πόλει καὶ τοῖς Ἑλλησιν καὶ τῶν ἀνδρῶν τοῖς ἐνδοξοτάτοις.

(81) Είναι γεγονός ότι εκ φύσεως είμαι ο πλέον ακατάλληλος για πολιτική καριέρα. Δεν διαθέτω ούτε δυνατή φωνή ούτε ικανή τόλμη να αντιμετωπίζω τον όχλο, να αλληλοὑβρίζομαι και να ανταλλάσσω λαιδορίες με τους θαμώνες του βήματος. (82) Όσον αφορά όμως τη φρόνηση και την καλή παιδεία –εν γνώσει μου ότι κάποιος θα θεωρήσει τα λόγια μου ακαλλιέργητα– εγείρω αξιώσεις και θα κατέτασσα τον εαυτό μου όχι στους υστερήσαντες αλλά στους υπερέχοντες. Γι' αυτό τον λόγο φλέγομαι να συμβουλευώ, όπως με προίκισε η φύση και μπορώ, και την Αθήνα και τους Έλληνες και τους πιο επιφανείς άνδρες.

Ο Ισοκράτης ορίζει εδώ μια αξιολογική διανοητική κλίμακα παράλληλα προς την πολιτική. Στην κλίμακα της πολιτικής διοίκησης και της ενεργητικής πολιτικής δράσης κατατάσσει τον εαυτό του στην κατώτερη θέση (*ἀφνέστατος*), αντίθετα στη διανοητική κλίμακα κατέχει μια εξαιρετικά προβεβλημένη θέση, πάνω από τους άλλους (*προέχουσι*).⁸⁴ Αυτή η στάση εκπορεύεται από τη βασική αρχή της ισοκρατικής λόγων παιδείας, σύμφωνα με την οποία η ρητορική στοχεύει στην ορθή γνώμη (*δόξαν*), με την οποία μπορεί κανείς να επιτύχει μέσω της σωστής εκτίμησης της εκάστοτε περίπτωσης, όσο γίνεται περισσότερο, το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα (*Ἀντίδ.* 271).⁸⁵ Ο ρόλος του

⁸³ Πρβ. Perlman 1983, 211–227. Για τη διαφοροποίηση ανάμεσα στην έννοια *ἡγεμών*, η οποία δηλώνει την αρχηγία που στηρίζεται στην εύνοια των συμμάχων, και τον κατέχοντα την αυταρχική *ἀρχήν* πρβ. Buchner 1958, 20, 39–41, 117–119, 150–151. Βλ. και Balot 2014, 152 κ.ε.

⁸⁴ Τα *ἀπολείπεσθαι* και *προέχειν* προέρχονται από τον αθλητικό χώρο και έχουν «αγωνιστικό» περιεχόμενο: στον πνευματικό αγώνα ο Ισοκράτης διεκδικεί το πρώτο βραβείο νίκης. Στο προοίμιο του *Πανηγυρικού* ο Ισοκράτης συμμετέχει σε έναν διαχρονικό ρητορικό αγώνα για την πανελλήνια ιδέα, στον οποίο διεκδικεί το πρώτο βραβείο (*Πανηγ.* 3: *ἱκανὸν ἄθλον*). Στον *Εὐαγ.* 79–81 ο Νικοκλής αγωνίζεται στον χώρο της παιδείας όπως οι δρομείς, ενώ ο Ισοκράτης αναλαμβάνει τον ρόλο του ενεργού θεατή (*τῶν δρομέων οὐ τοῖς ἀπολελειμμένοις, ἀλλὰ τοῖς περὶ τῆς νίκης ἀμιλλωμένοις*). Για εικόνες από τον αθλητικό χώρο πρβ. *Ἐλ.* 23· *Πρὸς Νικ.* 11· *Πανηγ.* 43–44, 85· [*Δημόν.*] 12· Alexiou 2010, 221–222.

⁸⁵ Πρβ. Παναθ. 30: *τίνας οὖν καλῶ πεπαιδευμένους, ἐπειδὴ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις ἀποδοκιμάζω· πρῶτον μὲν τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκάστην προσπίπτουσι, καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῆ τῶν καιρῶν ἔχοντας καὶ δυναμένην ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στοχαζέσθαι τοῦ*

Ισοκράτη ως συμβούλου παραπέμπει στην κατοχή της ορθής γνώμης στον υπέρτατο βαθμό. Οι έννοιες *σύμβουλος*, *συμβουλευώ* επανέρχονται συστηματικά στον *Φίλιππο*.⁸⁶ Στον *Φίλιππο* 105, μάλιστα, ο Ισοκράτης ανάγει αυτές τις συμβουλές στους προγόνους του Φιλίππου (*τῶν αὐτῶν ἂν τούτων γενέσθαι συμβούλους*). Και στον *Φίλιππο* 113 ο Ισοκράτης παραλληλίζει τα λόγια του (*τῶ λόγῳ*) με τις πράξεις των προγόνων του Φιλίππου (113: *ἐπὶ τῶν ἔργων*), διατρανώνοντας έτσι με τη ρητορική του ὅ,τι οι πρόγονοι του Φιλίππου με τις πράξεις. Εάν ανακαλέσει κανείς στη μνήμη του το αρχαιοελληνικό ιδανικό των λόγων και έργων, ο Ισοκράτης και ο Φίλιππος είναι οι δύο ισότιμες συνιστώσες: ο Φίλιππος καλείται να εφαρμόσει στην πράξη ὅ,τι ο Ισοκράτης προβάλλει με τον ρητορικό του λόγο.⁸⁷

Αυτός ο παραλληλισμός ανάμεσα στη ρητορική δράση του Ισοκράτη και τον ρόλο του Φιλίππου ως αρχιστράτηγου των Ελλήνων εναντίον των Περσών θυμίζει το αντίστοιχο εγκώμιο του Αγαμέμνονα στον *Παναθηναϊκό* (74–87). Ο Αγαμέμνων είναι εδώ ο κατεξοχήν ομηρικός ήρωας, στο πρόσωπο του οποίου ο Ισοκράτης προβάλλει τον εθνικό ηγέτη μιας πανελληνίας εκστρατείας. Ενώ η παλαιότερη έρευνα αποφασιστικά υποστήριζε ότι πίσω από το εγκώμιο του Αγαμέμνονα στον *Παναθηναϊκό* κρύβεται μια νέα παρότρυνση του Ισοκράτη στον μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο Β',⁸⁸ η νεότερη έρευνα είναι πιο επιφυλακτική και επιχειρεί να ερμηνεύσει το εγκώμιο με άλλα κριτήρια.⁸⁹ Η σύνδεση με τον Φίλιππο είναι πιθανή αλλά όχι δεσμευτική. Έχει ενδιαφέρον να αντιπαραβάλλει κανείς τις θέσεις του Ισοκράτη για τη ρητορική του δραστηριότητα (*Παναθ.* 1–4, 11–14) με τον ρόλο του Αγαμέμνονα ως αρχιστράτηγου των Ελλήνων. Ο Αγαμέμνων είναι ο μόνος που αξιώθηκε να γίνει *στρατηγὸς ἀπάσης τῆς Ελλάδος* (76). Ανάλογη είναι η ρητορική δραστηριότητα του Ισοκράτη (13: *τῶν λόγων ἡγεμόνα*). Ο Ισοκράτης περιφρόνησε τους λόγους *μυθῶδεις, τερατείας καὶ ψευδολογίας μεστούς* (1). Ο Αγαμέμνων περιφρόνησε *τὰ περιττὰ τῶν ἔργων καὶ τερατώδη καὶ μηδὲν ὠφελοῦντα τοὺς ἄλλους* (77). Με τη δύναμη που απέκτησε, *ἀπέφυγε κάθε πράξη εἰς βάρος τῶν Ελλήνων· πέτυχε τὴν ὁμόνοια μεταξύ τους καὶ ἐπιχείρησε πόλεμο ἐναντίον τῶν βαρβάρων*, ο οποίος ξεπέρασε σε ωραιότητα και ωφέλεια (78: *κάλλιον στρατήγημα καὶ τοῖς Ἑλλησιν ὠφελιμώτερον*) κάθε άλλο στρατήγημα σύγχρονο ή μεταγενέστερο. Οι λόγοι του Ισοκράτη προτρέπουν αντίστοιχα στην ομόνοια των Ελλήνων και στον πόλεμο εναντίον των Περσών, *ὧν πράξεις ... οὐδέποτ' ἂν εὐροίεν καλλίους οὐδὲ μείζους οὐδὲ μᾶλλον ἅπασιν ἡμῖν συμφερούσας* (14). Γίνεται κατανοητό ὅ,τι ο Ισοκράτης προβάλλει τις δικές του ιδέες στο μυθικό παρελθόν και παραλληλίζει τον ρόλο του ως πανελληνίου ρήτορα με τη στρατιωτική δραστηριότητα του μυθικού βασιλιά. «Isocrates sees himself as belonging in the company of the great statesmen of the past and the present» (Gagarin 2002, 118· *πρβ.* Too 1995, 132–140).

συμφέροντος: Steidle 1952, 276· Wilms 1995, 231· Livingstone 1998, 268–269· Habinek 2005, 83. Βλ. επίσης Held 2000, 106–142· Nightingale 2000, 177–179· Poulakos 2001, 61–78· Papillon 2007, 61–62, 70.

⁸⁶ 9, 14, 16, 18, 55, 57, 82, 83, 88, 89, 94, 136, 152, 154, 155.

⁸⁷ *Πρβ.* Heilbrunn 1975, 154–178.

⁸⁸ *Πρβ.* Blass 1887/98, II 321· Wendland 1910, 147–153.

⁸⁹ Roth 2003, 131–135. *Πρβ.* Race 1978, 175–185· Signes Codoñer 1996, 137–156.

3.3 Ο Φίλιππος Β' ως εκφραστής της ισοκρατικής ιδεολογίας και το παράδειγμα του Ηρακλή

Με σημείο αναφοράς τη διαστρωμάτωση των αρχαιοελληνικών αξιών ο Adkins επιχείρησε σε μια κλασική μελέτη του τη διάκριση ανάμεσα σε αξίες ανταγωνισμού (competitive values) και σε αξίες συνεργασίας (cooperative values).⁹⁰ Έτσι, η ομηρική κοινωνία λειτουργεί σύμφωνα με τον αριστοκρατικό κώδικα ηθικής και κυριαρχείται από ανταγωνιστικές αξίες, όπως είναι η τιμή και η επιθυμία για διάκριση και υπεροχή. Αντιθέτως, συνεργατικές αξίες, όπως είναι η δικαιοσύνη και η σωφροσύνη, παίζουν έναν δευτερεύοντα ρόλο και έρχονται σταδιακά στο προσκήνιο με την έλευση της πόλεως-κράτους, χωρίς εντούτοις οι ανταγωνιστικές αξίες να χάνουν ποτέ την ισχύ τους. Παρόλο που ορθώς επισημάνθηκε ότι τέτοιες σχηματικές διακρίσεις δεν προσδιορίζουν συνολικά μια κοινωνία αλλά ενυπάρχουν σε κάθε εποχή, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη κλίμακα,⁹¹ η διάκριση αξιών, κατά Adkins, συνιστά ένα ικανό πεδίο αναφοράς, για να συνειδητοποιήσει κανείς τη σύνθεση ανάμεσα στο ηθικό υποκείμενο και τις εξωτερικές επιδράσεις στην αρχαία ελληνική σκέψη, είτε αυτή αφορά ατομικές προσωπικότητες είτε πόλεις-κράτη τα οποία αντιμετωπίζονται ως ατομικές οντότητες. Και ανεξάρτητα από το αν για τους αρχαίους συγγραφείς εφαρμόζονταν ή έπρεπε να εφαρμόζονται στην εξωτερική πολιτική οι ίδιες αξίες που ίσχυαν στην εσωτερική πολιτική ζωή, είναι σχεδόν αυτονόητο ότι, κατά την απόκτηση και την άσκηση της δύναμης, άτομα και κρατικές οντότητες περιβάλλονται από ένα παρόμοιο πλέγμα κινήτρων και φιλοδοξιών, τα οποία ερμηνεύονται από ψυχολογική και ηθική σκοπιά.⁹²

Στον Θουκυδίδη ο Περικλής ορίζει, σύμφωνα με τον κώδικα των αριστοκρατικών ανταγωνιστικών αξιών, τους μεγαλύτερους πολεμικούς κινδύνους ως προϋπόθεση για τις υψηλότερες τιμές (1.144.3: *ἔκ τε τῶν μεγίστων κινδύνων ... μέγισταί τιμαί*), ενώ με αρχαϊκή ορολογία συνδέει τον κόπο με τις τιμές της εξουσίας (2.63.1: *μὴ φεύγειν τοὺς πόνους, μηδὲ τὰς τιμὰς διώκειν*). Ο Περικλής καταδικάζει την πολιτική της ἀπραγμοσύνης και φιλοτεχνεί την εικόνα μιας Αθήνας-τυράννου.⁹³ Το μῖσος και ο φθόνος προς τον εξουσιάζοντα είναι αναμενόμενα, αντιδιαστέλλονται προς τη λαμπρότητα και την αιώνια υστεροφημία της πόλης (2.64.4–5). Πρόκειται για την ιμπεριαλιστική αθηναϊκή πολιτική ως βίαη και αυθαίρετη εξουσία. Το απόσταγμα των λόγων του είναι σαφές στην ανταγωνιστική διατύπωσή του: *τὸ δὲ μισεῖσθαι καὶ λυπηροὺς εἶναι ἐν τῷ παρόντι πᾶσι μὲν*

⁹⁰ Adkins 1960. Πρβ. και τη χρήσιμη για την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, μεταφρασμένη μελέτη του Adkins (2010) (αρχικά 1972).

⁹¹ Βλ. Cairns 1993· Williams 1993· Gill 1995, 20–27· Cairns 2010, 422–444.

⁹² Βλ. Low 2007, 129–174.

⁹³ 2.63.2: *ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον* («γιατί την ασκείτε πια σαν τυραννίδα, την οποία είναι άδικο να αποκτήσει κανείς, αλλά να την αφήσει επικίνδυνο»). Πρβ. 1.122.3· 1.124.3· 3.37.2. Βλ. ακόμη τη ρήση του Ευφήμου στο 6.85.1: *ἀνδρὶ δὲ τυράννω ἢ πόλει ἀρχὴν ἐχούσῃ οὐδὲν ἄλογον ὅτι ξυμφέρων οὐδ' οἰκείον ὅτι μὴ πιστόν* (« για έναν τύραννο ή για μια πόλη που ηγεμονεύει, δεν είναι τίποτε παράλογο, αν είναι συμφέρον, ούτε συγγενικό, αν δεν είναι αξιόπιστο»). Πρβ. Connor 1977, 95–109· Raaflaub 1979, 237–252· Tuplin 1985, 348–375· Morrison 2006, 136–141.

ὑπῆρξε δὴ ὅσοι ἕτεροι ἑτέρων ἠξίωσαν ἄρχειν· ὅστις δὲ ἐπὶ μεγίστοις τὸ ἐπίφθονον λαμβάνει, ὀρθῶς βουλεύεται (2.64.5). Με μια λέξη: «ὅποιος εξουσιάζει, φθονεῖται και μισεῖται νομοτελειακά».

Διαφορετικές συνδηλώσεις αποκτά, ωστόσο, η κρατική ισχύς στον Ισοκράτη.⁹⁴ Τους πιο σαφείς ηθικούς συνειρμούς αποκτούν οι παραπάνω ιδέες στον *Περὶ εἰρήνης* λόγο (355 π.Χ.). Η αθηναϊκή και η σπαρτιατική ηγεμονία (ἀρχή) υπῆρξαν τυραννικές εξουσίες, οι οποίες καταπάτησαν το ανθρώπινο και το θεϊκό δίκαιο –δίκην ὕβρεως– και υπέστησαν τελικά τις συμφορές που οι ίδιες προξένησαν στους άλλους (91, 100, 105). Αλλά η ισοκρατική κριτική δεν προσανατολίζεται σε μια ριζοσπαστική ἀρνηση των ανταγωνιστικῶν αξιῶν ἐπὶ τη βάσει μιας πλατωνικής προσέγγισης της ἀρετῆς ως αυτοσκοπού.⁹⁵ Αντιτίθεται στην *πολυπραγμοσύνην* της εξωτερικῆς πολιτικῆς των Αθηνῶν, που την ταυτίζει με την ἀδικίαν, και προπαγανδίζει την ἀρετήν και την ἐπιδίωξη της εὐνοίας των Ελλήνων ως τα καταλληλότερα μέσα ἐπίτευξης ἀγαθῶν. Το *πλεονεκτεῖν* εἶναι *media vox* στον Ισοκράτη, η θετική ή ἀρνητική σημασία του εξαρτάται ἀπὸ τον στόχο και τις μεθόδους που μετέρχεται κανείς για την ἐπίτευξή του.⁹⁶ Η ισοκρατία επιχειρηματολογία για μια «δίκαιη πλεονεξία» εκφράζει την πρακτική πολιτική σκέψη και την ἀνθρωπιστική παιδεία του ρήτορα. Ο Ισοκράτης υπεραμύνεται μιας δίκαιης πλεονεξίας, με τον ἴδιο τρόπο που υπερασπίζεται μια δίκαιη πλεονεξία στη ρητορική *λόγων παιδείαν* (*Ἀντίδ.* 281–285). Οι ανταγωνιστικές αξίες παραμένουν ἐξαιρετικά ισχυρές, ἀλλά ο Ισοκράτης θεωρεῖ ἐφικτή τη σύνδεσή τους με συνεργατικές αξίες και προπαγανδίζει την ἀρετήν –ειδικότερα τη δικαιοσύνη προς τους Ἕλληνας– ως τη μόνη πολιτική που ἐγγυάται το *πλέον ἔχειν*.⁹⁷ Η δόξα, η εὐνοια και το *εὐδοκιμεῖν*, η ἀπόκτηση της καλῆς φήμης, εἶναι, ὅπως και στη ρητορική *λόγων παιδείαν* (*Ἀντίδ.* 276 κ.ε.), ἀφενὸς αυτοσκοπὸς ἀφετέρου μέσο για την ἐπίτευξη ἄλλων ἀγαθῶν.⁹⁸

Αυτό συνιστᾶ το πλαίσιο το οποίο μεταφέρει ο Ισοκράτης στον *Φίλιππο*, ἐστιάζοντας την προσοχή του στο εἶδος της εξουσίας του μακεδόνα βασιλιά.⁹⁹ Στον *Φίλιππο*, ὅτι εἶναι το κοινὸ για τον ρήτορα ή η πολιτική κοινότητα για ἕναν πολίτη της πόλεως-κράτους,

⁹⁴ Βλ. αναλυτικά Αλεξίου 2013–2014, 7–28.

⁹⁵ Βλ. Πλάτ. *Πολιτ.* 363a: οὐκ αὐτὸ δικαιοσύνην ἐπαινοῦντες ἀλλὰ τὰς ἀπ’ αὐτῆς εὐδοκιμήσεις. Στην *Ἀντίδ.* 217 ο Ισοκράτης συνοψίζει, με μια ἔντονα ρεαλιστική προσέγγιση, την ἡδονήν, το κέρδος και την τιμὴν ως στόχους των ἀνθρώπινων ἐπιθυμιῶν.

⁹⁶ Πρβ. Bouchet 2007, 475–489, ἰδ. 480: «ambivalence du terme».

⁹⁷ *Περὶ εἰρ.* 33: θαυμάζω δ’ εἶ τις οἶεται τοὺς τὴν εὐσέβειαν και τὴν δικαιοσύνην ἀσκοῦντας καρτερεῖν και μένειν ἐν τούτοις, ἐλπίζοντας ἔλαττον ἕξειν τῶν πονηρῶν, ἀλλ’ οὐχ ἡγουμένους και παρὰ θεοῖς και παρ’ ἀνθρώποις πλέον οἶσεσθαι τῶν ἄλλων. ἐγὼ μὲν γὰρ πέπεισμαι τούτους μόνους ὧν δεῖ πλεονεκτεῖν, τοὺς δ’ ἄλλους ὧν οὐ βέλτιόν ἐστιν. Πρβ. *Εἰρ.* 7, 17, 26, 30, 58, 83, 96, 100, 119· Βλ. ἐπίσης Π. Νικ. 24: μηδὲν παρὰ τὸ δίκαιον πλεονεκτεῖν· Νικοκλ. 2: δι’ ὧν ἂν τις μεθ’ ἀρετῆς πλεονεκτήσειεν· *Ἀντίδ.* 282: πλεονεκτήσειεν ... τοὺς εὐσεβεστάτους· 284: πλεονεκτικούς ... τοὺς ὀσιωτάτους και δικαιοτάτους. Πρβ. Bringmann 1965, 67–74.

⁹⁸ Για την ἐπιδίωξη της εὐνοίας βλ. *Εἰρ.* 19, 23, 32, 77 κ.ε., 93 κ.ε., 104, 135, 141, 144· De Romilly 1958, 92–101.

⁹⁹ Ἀναλογίες ἀνάμεσα στον *Φίλιππο* και τον *Περὶ εἰρήνης* του Ισοκράτη ἀναγνωρίζουν και οι Laistner 1927, 15· Bringmann 1965, 97–98· Gillis 1976/7, 123–124· Grieser-Schmitz 1999, 183–184.

είναι η πανελλήνια κοινότητα για τον μακεδόνα βασιλιά. Ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας ενσαρκώνει τις ελπίδες του Ισοκράτη για την πραγμάτωση του πανελληνίου ιδεώδους· καλείται να ενώσει τους Έλληνες, κερδίζοντας την εύνοιά τους, και να ηγηθεί του πολέμου εναντίον των Περσών.¹⁰⁰ Ο Ισοκράτης δεν αρνείται τις ανταγωνιστικές φιλοδοξίες του Φιλίππου, αλλά επιχειρεί να τους προσδώσει διαφορετική σήμανση. Ο φιλομακεδόνας Αισχίνης ασκεί στον *Περί τῆς παραπρεσβείας* λόγο (177) κριτική σε όσους προπαγανδίζουν τους συνεχείς και ατέρμονες πολέμους· αντίστοιχα ο Ισοκράτης, στο προοίμιο του *Φιλίππου* στρέφεται εναντίον όσων υποδαυλίζουν τον πόλεμο μεταξύ Αθήνας και Φιλίππου, τόσο στη Μακεδονία όσο και στην Αθήνα (*Φίλ.* 2: *οὐδὲν τῶν αὐτῶν οὔτε τοῖς ὑπὸ τῶν σῶν ἐταίρων λεγομένοις οὔτε τοῖς ὑπὸ τῶν ῥητόρων τῶν παρ' ἡμῖν, ἀλλ' ὡς οἶόν τε πλεῖστον ἀφεστῶτα τῆς τούτων διανοίας*). Και στον *Φίλιππο* 73, ο Ισοκράτης – έχοντας υπ' ὄψιν του τον Δημοσθένη και άλλους αντιμακεδόνες – μνημονεύει ανθρώπους που συνηθίζουν να θέτουν σε ταραχές την πόλη τους και να διαβάλλουν τον Φίλιππο (*διαβαλλόμενον*) ότι δήθεν αυξάνει τη δύναμή του όχι υπέρ της Ελλάδας αλλά εναντίον της (*Φίλ.* 73: *περὶ τῆς σῆς δυνάμεως λέγουσιν ὡς οὐχ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀλλ' ἐπὶ ταύτῃ αὐξάνεται, καὶ σὺ πολὺν χρόνον ἤδη πᾶσιν ἡμῖν ἐπιβουλεύεις*). Ο Ισοκράτης μιλά ευθαρσῶς για ποικίλα ακροατήρια στην Αθήνα, τα οποία αγγίζουν οι παραπάνω θέσεις (*Φίλ.* 75): είναι εκείνοι που βρίσκονται στο ίδιο μήκος κύματος με όσους διατυπώνουν αυτές τις συκοφαντίες, υπάρχουν άλλοι που αδιαφορούν για τα κοινά και άλλοι οι οποίοι ενδόμυχα επικροτούν αυτές τις βλέψεις ως άξιες επιθυμίας.

Ο ισοκρατικός Φίλιππος δεν καλείται να εγκαταλείψει τις ανταγωνιστικές φιλοδοξίες του, αλλά να τις ικανοποιήσει με τρόπο ὡστε να κερδίσει ως ευεργέτης την εύνοια των Ελλήνων. Αυτή είναι η κεντρική ισοκρατική ιδέα. Ο Φίλιππος είναι ένας *μέγα φρονῶν* (*Φίλ.* 41: *τοὺς μέγα φρονούντας καὶ τοὺς διαφέροντας*· 71: *πῶς οὐκ ἂν εἰκότως μέγα φρονοίης*· 122: *ἄνδρὸς μέγα φρονούντος καὶ φιλέλληνος καὶ πορρωτέρω τῶν ἄλλων τῆ διανοία καθορῶντος*). Το *μέγα φρονεῖν* και η *μεγαλοφροσύνη* ή η *μεγαλοψυχία* σημαίνουν «υψηλό φρόνημα με αυτοπεποίθηση» και εκφράζουν έντονες ανταγωνιστικές επιδιώξεις.¹⁰¹ Η *μεγαλοφροσύνη* αποτελεί από μόνη της πολύτιμη αξία. Ο Ισοκράτης αναγνωρίζει τη σημασία της στο πλαίσιο της σύγχρονης ανάδειξης της ατομικής προσωπικότητας. Το *μέγα φρονεῖν* είναι έκφραση ενός ελεύθερου ανθρώπου. Στην *Ἑλένη* 35 ο Θησέας επιθυμεί οι συμπολίτες του να είναι *μέγα φρονούντες*, η αρετή τους, υπό την έννοια της ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους στη δημόσια ζωή, να στηρίζεται στην ενεργό δράση πολιτῶν με υψηλό φρόνημα, όχι να είναι *δουλεύοντες*, δηλαδή να εκπέμπουν την παθητικότητα και την αδιαφορία ενός σκλάβου, κυριολεκτικά και μεταφορικά (πρβ. αντίθετα τη δουλική συμπεριφορά των περσῶν αξιωματούχων στον *Πανηγ.* 151: *ταπεινάς καὶ περιδεεῖς*). Στον *Εὐαγόρα* 27 η θετική *μεγαλοφροσύνη* του Ευαγόρα είναι *παρὰ τὸ προσῆκον*, αντιτίθεται δηλαδή στη συνήθη συμπεριφορά των έκπτωτων μοναρχῶν (πρβ. το *μικρόψυχος* στον *Πανηγ.* 172). *Μεγαλόφρων* καλείται να

¹⁰⁰ Βλ. *Φίλ.* 68, 79, 127, 136, 145· Dobesch 1968, 205.

¹⁰¹ Βλ. Alexiou 1995, 81–85· 2010, 69–70, 108–109 με περαιτέρω βιβλιογραφία.

είναι ο Νικοκλής (*Πρὸς Νικ.* 25, 30). Ο Ευαγόρας αποκαλείται emphaticά *μεγαλόψυχος*.¹⁰² Η σημασιολογική σύμπτωση του *μεγαλόφρονος* και του *μεγαλοψύχου* εξηγεί πιθανώς την απουσία της *μεγαλοφροσύνης* στον Αριστοτέλη. Η έννοια έχει εν γένει θετική σημασία (*Ηρόδ.* 7.136.2· *Πλάτ.* *Πολιτ.* 567b· *Συμπ.* 194b· *Πλούτ.* *Σόλων* 27.1), αλλά η υπερβολική αυτοπεποίθηση μπορεί να οδηγήσει σε αλαζονεία και ύβρη (*Ηρόδ.* 7.103· *Σοφ.* *Αἴας* 1088· *Ξενοφ.* *Κύρ.* *Παιδ.* 3.1.26· *Ἑλλην.* 4.5.6· *Δημοσθ.* 21.201).¹⁰³ Το ότι αυτή η αυτοπεποίθηση συνεπάγεται και κινδύνους, αν εκληφθεί ως αλαζονεία, το γνωρίζει πολύ καλά ο Ισοκράτης στην περίπτωση του μαθητή του Τιμοθέου (*Ἀντίδ.* 131). Η *μεγαλοφροσύνη* έπρεπε, κατά τον Ισοκράτη, να αντισταθμιστεί με μια προσέγγιση της κοινής γνώμης και σε αυτό κατατείνουν έννοιες όπως *ἐπιχαρίτως*, *φιλανθρώπως* και *εὐνοια* (*Ἀντίδ.* 132–134).

Ο R. Gauthier και ο H. Kirsche στις μελέτες τους για τον αριστοτελικό *μεγαλόψυχον* (*Ηθ. Νικομ.* 1123a34–1125a35) αναγνώρισαν ομοιότητες ανάμεσα στην αριστοτελική μορφή και προσωπικότητες του 4ου αιώνα, όπως εμφανίζονται στο έργο του Ισοκράτη (*Αλκιβιάδης*, *Νικοκλής*, *Ευαγόρας*, *Φίλιππος*) αλλά και του Ξενοφώντα (*Αγησίλαος*, *Κύρος ο πρεσβύτερος*).¹⁰⁴ Εκείνο ωστόσο που διαφοροποιεί την αριστοτελική μορφή από τις ισοκρατικές ιδέες είναι η αυτάρκειά της. Η καλοκαγαθία του αριστοτελικού *μεγαλόψυχου* δεν εξαρτάται από την κρίση των συνανθρώπων του ούτε από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Επειδή γι' αυτόν τόσο η τιμή όσο και οποιοδήποτε άλλο εξωτερικό αγαθό είναι ασήμαντο, δίνει την εντύπωση του *υπερόπτου* (*Ηθ. Νικ.* 1124a 20).¹⁰⁵ Λόγω της ορθότητας των αποφάσεών του περιφρονεί τους άλλους (1124b 5–6: *δικαίως καταφρονεῖ* πρβ. 1232b 9: *τὸ ὀλίγωνρον*). Η *φιλανθρωπία* απουσιάζει καθ' ολοκληρίαν. Αυτό δεν είναι το ισοκρατικό ιδανικό. Ο Νικοκλής καλείται να είναι *φιλόφρωνος* και *φιλόπολις* (*Πρὸς Νικ.* 15), ο Ευαγόρας επίσης (*Εὐαγ.* 43), και στον Τιμόθεο είναι απολύτως αναγκαία η εξισορρόπηση της *μεγαλοφροσύνης* με τη *φιλανθρωπία* (*Ἀντίδ.* 133).

Κατά συνέπεια, όχι η απόρριψη της *μεγαλοφροσύνης* αλλά η δικαιολογημένη ή αδικαιολόγητη *μεγαλοφροσύνη* συνιστά το κύριο ερώτημα για τον Ισοκράτη¹⁰⁶ και στον *Φίλιππο* επιβεβαιώνεται η συνέπεια με την οποία ο Ισοκράτης μεταφέρει την παραπάνω έννοια στη μορφή του μακεδόνα βασιλιά (*Φίλ.* 41):

χρη δὲ τοὺς μέγα φρονοῦντας καὶ τοὺς διαφέροντας μὴ τοῖς τοιοῦτοις ἐπιχειρεῖν ἃ καὶ τῶν τυχόντων ἂν τις καταπράξειεν, ἀλλ' ἐκείνοις οἷς μηδεὶς ἂν ἄλλος ἐπιχειρήσειε πλὴν τῶν ὁμοίαν σοὶ καὶ τὴν φύσιν καὶ τὴν δύναμιν ἔχόντων.

Οι *μεγαλόφρονες* και *υπερέχοντες* οφείλουν να μην αναλαμβάνουν τα ίδια εγχειρήματα με τους κοινούς άνθρωποι, αλλά τέτοια που κανείς άλλος δεν θα επιχειρούσε, εκτός από όσους είναι προικισμένοι με παρόμοια με τα δικά σου προτερήματα και δύναμη.

¹⁰² Βλ. *Εὐαγ.* 3: *τοὺς φιλοτίμους καὶ μεγαλοψύχους*. Πρβ. 45, 59· [*Δημόν.*] 32· *Ἐπιστ.* 2.20.

¹⁰³ Για τους κινδύνους της *μεγαλοφροσύνης* και τη σύνδεσή της με την *ύβριν*, όταν υπερβαίνει ορισμένα όρια, πρβ. Fisher 1992, 319–327· Cairns 1996, 1–32.

¹⁰⁴ Βλ. Gauthier 1951, 21–36· Kirsche 1952, 41–57. Πρβ. Dirlmeier 1979, 371–372· Procopé 1991, 765–795.

¹⁰⁵ Πρβ. Schmidt 1967, 149–168, ιδ. 164 κ.ε.

¹⁰⁶ Πρβ. *Εὐαγ.* 27, 45, 46· *Νικοκλ.* 35· *Πανηγ.* 25, 170· *Φίλ.* 4, 71· *Εἰρ.* 50· *Ἀρεοπ.* 7, 73· Alexiou 2010, 108–109.

Οι ικανότητες του Φιλίππου και η δύναμή του εγγυώνται την επιτυχία του πανελλήνιου προγράμματος. Ο Ισοκράτης προς επίρρωσιν αυτής της άποψης, αλλά και για να καταδείξει την εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλει τον επίδοξο ηγεμόνα της πανελληνίας εκστρατείας εναντίον των Περσών, αναφέρεται σε δύσκολα εγχειρήματα που κατόρθωσαν επώνυμοι άνδρες του παρελθόντος, συγκεκριμένα ο Αλκιβιάδης, ο Κόνων, ο Διονύσιος Α', και από τη μεριά των βαρβάρων ο Κύρος ο πρεσβύτερος (Φιλ. 56–67). Όλοι τους είχαν εξαιρετικές επιτυχίες (67: *εἰς τοσοῦτον προῆλθον καὶ τηλικαῦτα διεπράξαντο*), μολονότι ουδείς εξ αυτών ήταν ανώτερος από τον μακεδόνα βασιλιά, ούτε στις ικανότητες ούτε στη δύναμη ούτε στην καταγωγή.¹⁰⁷ Το εγχείρημα που καλείται ο Φίλιππος να φέρει εις πέρας είναι άνευ ρίσκου: είτε θα επιτύχει και θα αποκτήσει εξαιρετική δόξα είτε θα αποτύχει και θα αποκτήσει την εύνοια των Ελλήνων, κέρδος σημαντικότερο, που θα τον απαλλάξει από τις εχθρότητες που επιφέρει η βία (Φιλ. 68–71).

Μια σειρά εννοιών έρχονται να περιβάλλουν το ισοκρατικό μοντέλο, όπου ανταγωνιστικές και συνεργατικές αξίες εμφανίζονται ως συμβατές έννοιες. Ο Φίλιππος καλείται να κερδίσει την *εὔνοιαν τὴν παρὰ τῶν Ἑλλήνων*, ένα πολύ ανώτερο επίτευγμα της κατάκτησης των ελληνικών πόλεων (68). Όπως ο ιδανικός ρήτορας πρέπει να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου (*Ἀντίδ.* 278–279) ή όπως ο δημοκράτης πολιτικός την εύνοια των συμπολιτών του στη πολιτική κοινότητα (*Ἀντίδ.* 133–134), αντίστοιχα ο Φίλιππος δεν πρέπει να περιφρονεί το πλήθος ούτε να θεωρεί αμελητέα την καθολική αναγνώριση (Φιλ. 79: *χρὴ δὲ μὴ καταφρονεῖν τοῦ πλήθους, μηδὲ παρὰ μικρὸν ἠγεῖσθαι τὸ παρὰ πᾶσιν εὐδοκιμεῖν*). Ο Ισοκράτης τον προτρέπει να σταματήσει να διάκειται φιλικά έναντι κάποιων ελληνικών πόλεων, εχθρικά έναντι άλλων, αλλά να υιοθετήσει συνολικά απέναντι στους Έλληνες τη διαδεδομένη, από την αρχαϊκή περίοδο, ανταποδοτική σχέση ηθικής συμπεριφοράς «να βοηθᾶς τους φίλους και να βλάπτεις τους εχθρούς»,¹⁰⁸ να γίνει δηλαδή φίλος όλων των Ελλήνων (*κοινὸς ἅπασιν*), στρεφόμενος εναντίον των βαρβάρων (80: *τοῖς μὲν Ἑλλησιν ἔσει πιστός, τοῖς δὲ βαρβάρους φοβερός*). Οι έννοιες *εὔνοια*, *εὐδοκιμεῖν*, *κοινός*, *πιστός*, *εὐεργεσία*, *φιλανθρωπία*, *πραότης* αλλά και οι *ἐπαινοὶ* και η *δόξα* του Φιλίππου εξαιτίας των ευεργεσιῶν προς τους Έλληνες συνιστοῦν τα σταθερά επαναλαμβανόμενα μοτίβα του λόγου.¹⁰⁹ Είναι ενδεικτικό πῶς ο Φίλιππος χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα ως *μέγα φρονῶν καὶ φιλέλλην* (122).¹¹⁰ Οι δύο έννοιες αλληλοσυμπληρώνονται.

---

¹⁰⁷ Το κοινό συνεκτικό στοιχείο αυτών των προσωπικοτήτων είναι η μεταβολή των συνθηκών τους, πῶς από τη χειρότερη δυνατή αφετηρία επέφεραν τη μεγαλύτερη αλλαγή. Βλ. Blank 2014, 471 σημ. 105. Με ρητορική ορολογία είναι παραδείγματα για τον εγκωμιαστικό *τόπον παρὰ τὸ προσῆκον* βλ. Αριστ. *Ρητ.* 1367b 14–17.

¹⁰⁸ Πρβ. Σόλ. 13,5 West· Ευριπ. *Μήδ.* 809· Ξενοφ. *Κύρ. παιδ.* 5.3.32· *Άγησ.* 11.10· *Άπομν.* 2.6.35· *Ανάβ.* 1.3.6· Dihle 1962, 30–40· Dover 1974, 180–184· Blundell 1989, 26 κ.ε.

¹⁰⁹ *Εὔνοια*: Φιλ. 6, 68, 77, 86, 95, 114, 136· *εὐδοκιμεῖν*: 79, 116, 123, 140· *κοινός*: 7, 10, 13, 69, 80· *πιστός*: 80, 92· *εὐεργετής*: 20, 32, 36, 37, 76, 116, 140, 153· *φιλανθρωπία*: 114, 116· *πραότης* 116· *δόξα*: 13, 14, 68, 79, 114, 118, 134, 145, 149· *ἐπαινος*: 134, 135, 140, 144, 148.

¹¹⁰ Η έννοια *φιλέλλην* χαρακτηρίζει, γενικότερα, μη Έλληνες (Ξενοφ. *Άγησ.* 2.31· Διόδ. 1.67.9· Αιλ. *Ποικ. Ιστ.* 9.1), αλλά και Έλληνες (Ξενοφ. *Άγησ.* 7.4: *καλὸν Ἑλληνα ὄντα φιλέλληνα εἶναι*). *Φιλέλληνες*

Η πανελλήνια κοινότητα, σαν να επρόκειτο για τη μεγεθυμένη κοινότητα της πόλεως-κράτους, αναδεικνύεται ως το πεδίο δράσης του μακεδόνα βασιλιά. Στο ακόλουθο χωρίο ο Φίλιππος, ο οποίος δεν ανήκει σε καμία πόλη (ἄφετος), παριστάνεται ως πολίτης ολόκληρης της Ελλάδας, την οποία και πρέπει να ευεργετήσει:

Φίλ. (127) προσήκει δὲ τοῖς μὲν ἄλλοις τοῖς ἀφ' Ἡρακλέους πεφυκῶσι καὶ τοῖς ἐν πολιτείᾳ καὶ νόμοις ἐνδεδεμένοις ἐκείνην τὴν πόλιν στέργειν ἐν ἧ τυγχάνουσι κατοικοῦντες, σὲ δ' ὡσπερ ἄφετον γεγεννημένον ἄπασαν τὴν Ἑλλάδα πατρίδα νομίζειν, ὡσπερ ὁ γεννήσας ὑμᾶς, καὶ κινδυνεύειν ὑπὲρ αὐτῆς ὁμοίως, ὡσπερ ὑπὲρ ὧν μάλιστα σπουδάζεις.

Φίλ. (127) Εξάλλου ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλή καὶ ὅσοι εἶναι σφιχτοδεμένοι σὲ πολίτευμα καὶ νόμους εἶναι φυσιολογικό νὰ προσκολλῶνται μὲ ικανοποίηση σὲ ἐκείνη τὴν πόλιν ποὺ κατοικοῦν, ἐσὺ ὅμως, σαν νὰ εἶσαι πλήρως ἀπελευθερωμένος ἀπὸ ὅλους καὶ ὅλα, νὰ θεωρεῖς ὅλη τὴν Ἑλλάδα πατρίδα σου, ὅπως ὁ ἰδρυτὴς τῆς γενιάς σου, καὶ νὰ εἶσαι ἔτοιμος νὰ ἀντιμετωπίσεις κάθε εἶδους κίνδυνο γι' αὐτή, μὲ τὴν ἰδία φροντίδα ὅπως γιὰ κάθε προσωπικὴ σου φιλοδοξία.

Σε αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται ἡ ἐξυπνὴ χρησιμοποίηση ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη τῆς *εὐγενείας*, ἐνὸς ρητορικοῦ τόπου ποὺ ἀπαντᾷ ἐπανειλημμένα στο ἔργο του καὶ συνδέεται ἀμεσα μὲ τὴν ἀνθήση τῆς ἐγκωμιαστικῆς λογοτεχνίας.¹¹¹ Ὁ Ἰσοκράτης θὰ επικαλεσθεῖ τὰ τρία γενεαλογικὰ πρότυπα τοῦ Φιλίππου ὡς *συμβούλους* (105), τὸν πατέρα τοῦ Ἀμύντα Γ' (106), τὸν Περδίκκα Α', ἰδρυτὴ τῆς μακεδονικῆς βασιλικῆς δυναστείας (106–108), καὶ πρωτίστως τὸν Ἡρακλή (109–115), τὸν μυθικὸ πρόγονο τοῦ Φιλίππου¹¹² καὶ ευεργέτη τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ἰσοκράτης προτρέπει τὸν περιώνυμο γιὰ τὴ φιλοδοξία τοῦ Φιλίππου¹¹³ νὰ ἀναπτύξει τὸν ρόλο ἐνὸς ευεργέτη¹¹⁴ καὶ νὰ μιμηθεῖ τὸν Ἡρακλή, ὁποῖος λειτουργεῖ ὡς παράδειγμα.¹¹⁵ Μέσω τῆς γενεαλογικῆς καταγωγῆς τοῦ ἀπὸ τὸν Ἡρακλή ὁ Ἰσοκράτης θέλει νὰ θέσει τὶς συμβουλές του στο ἴδιο ἐπίπεδο μὲ ἐκεῖνο τοῦ μυθικοῦ προγόνου τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ὁποῖος κατέστη *εὐεργέτης ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος* (76). Ὁ Φίλιππος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιβουλεύεται ὅσους ευεργέτησε ὁ Ἡρακλής, ἀντίθετα χρέος του εἶναι νὰ διαφυλάξει τὴν *εὐνοίαν* ποὺ ἐκεῖνος κληροδότησε στους ἀπογόνους του (77: *τὴν μὲν εὐνοίαν, ἣν ἐκεῖνος κατέλιπεν τοῖς ἐξ αὐτοῦ γεγεννημένοις, μὴ πειρῶτο διαφυλάττειν*).

ἀποκαλοῦνται οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη γιὰ τὴν προσφορὰ τους στους Ἑλληνας (Παναθ. 96· Παναθ. 241). Κατ' ἐξοχὴν *φιλέλλην* ἀποκαλεῖται ὁ Ὀμηρος, Σχόλια bT K 14–16 Erbse: *ἀεὶ γὰρ φιλέλλην ὁ ποιητής*. Γιὰ τὴν ἐννοία *φιλέλλην* βλ. Ferrary 1988, 497–526, ἰδ. 498 σημ. 9 καὶ 506–507· 2000, 788–790· Parsons 1996, 110–111.

¹¹¹ [Δημόν.] 12· Φίλ. 79, 115, 127· *Εὐαγ.* 80–81· *Νικοκλ.* 29, 42· *Ἀρχιδ.* 8· *Ἐλέν.* 16, 23· Παναθ. 206· *Βούσ.* 10, 35· *Ἀντίδ.* 308· *Ζεύγ.* 25, 31, 33.

¹¹² Γιὰ τὸν Ἡρακλή στὴ Μακεδονία βλ. Iliadou 1998 (εἰδικὰ γιὰ τὸν πατρῶν Ἡρακλή στο βασιλικὸ παλάτι τῶν Αἰγῶν στὶς σελ. 58, 205–206). Πρβ. Mari 2011, 455. Γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῶν λογοτεχνικῶν μαρτυριῶν βλ. Engels 2010, 90–91· Asirvatham 2010, 101–104. Στὴν καταγωγή τοῦ Φιλίππου ἀπὸ τὸν Ἡρακλή ἐπιμένει καὶ ὁ Σπεύσιππος στὴν *Ἐπιστολὴν* στὸν Φίλιππο. Βλ. Müller 2010, 175.

¹¹³ Βλ. π.χ. Δημοσθ. 18.66–67. Πρβ. 2.5–8, 2.15–21, 4.49, 6.7, 9.10, 10.2.

¹¹⁴ 109–115· Alexiou 1995, 118–130· Papillon 2007, 68.

¹¹⁵ Πρβ. Papillon 1996, 11–12· 2001, 87–88· Gotteland 2001, 47· Blank 2014, 490–492.

Η έννοια *εὐνοια* δηλώνει στο χωρίο την αντίθετη κατεύθυνση, όχι την *εὐνοια* του ακροατηρίου έναντι του ρήτορα ή την *εὐνοια* του πλήθους προς τον πολιτικό, αλλά την ευνοϊκή διάθεση του ενός προς τους πολλούς, εδώ του Ηρακλή –και κατ’ επέκταση του Φιλίππου– προς τους Έλληνες (πρβ. *Φιλ.* 114). Και αυτή η χρήση του όρου παραπέμπει στη θεωρία της ρητορικής. Στο *ἦθος τοῦ λέγοντος* η πειθώ μέσω χαρακτήρα συνίσταται στην παρουσίαση ενώπιον των ακροατών, των δικαστών ή του δήμου ενός αξιόπιστου ρήτορα.¹¹⁶ Για να επιτύχει ο ρήτορας την αξιοπιστία πρέπει, κατά τον Αριστοτέλη, να επιδεικνύει *φρόνησιν, ἀρετήν και εὐνοϊαν* (*Ρητ.* 1378a 8· Rapp 2012, 604). Ήδη στον Θουκυδίδη (2.60.5–6) ο Περικλής αυτοπαρουσιάζεται ενώπιον των Αθηναίων ως ένας πολιτικός άνδρας ο οποίος δεν υστερεί κανενός στην κατανόηση και την ερμηνεία του αναγκαίου, αγαπά την πατρίδα του και είναι ανώτερος χρημάτων (*γνῶναί τε τὰ δέοντα καὶ ἐρμηνεύσαι ταῦτα, φιλόπολις τε καὶ χρημάτων κρείσσων*), δηλαδή πληροί και τις τρεις αριστοτελικές προϋποθέσεις για την επίτευξη της αξιοπιστίας, έχει φρόνηση, αρετή και *εὐνοια*. Σύμφωνα με τον Skard η διατύπωση *τὴν εὐνοϊαν ... διαφυλάττειν* στον Φίλιππο παραπέμπει στην επίσημη γλώσσα της πόλης, πρόκειται για τη σταθερή διατύπωση, η οποία απαντά σε τιμητικά ψηφίσματα, όταν κάποιος επαινείται για την *εὐνοϊά* του προς την πόλη.¹¹⁷ Αυτό είναι σημαντικό, καθώς αποδεικνύει ότι ο Ισοκράτης με τον λόγο του στον Φίλιππο δεν απομακρύνεται από τις σταθερές αξίες της πόλεως-κράτους, απλώς δίνει νέα κατεύθυνση στο πλαίσιο της πανελληνίας κοινότητας. Έτσι ερμηνεύεται γιατί οι λόγοι του Ισοκράτη μπορούσαν να γίνονται αποδεκτοί από το αθηναϊκό κοινό και τους κύκλους που αυτοί αντιπροσώπευαν.

Η συνεπής προσπάθεια του Ισοκράτη στον Φίλιππο δεν είναι να εξαλείψει τη φιλοδοξία μιας ισχυρής ατομικής προσωπικότητας, αλλά επιχειρεί να την οδηγήσει σε θετικά, συνεργατικά κανάλια για το καλό της πόλης, σε αυτή την περίπτωση για το καλό του συνόλου των ελληνικών πόλεων. Στη *Επιστολή* 2.9 στον Φίλιππο (342 π.Χ.) ο Ισοκράτης επιχειρεί να αποτρέψει τον μακεδόνα βασιλιά από μια άκαιρη φιλοδοξία, η οποία συνδέεται με ανδρεία χωρίς σύνεση (*τὴν ἀνδρείαν τὴν μετ’ ἀνοίας ἀλογίστου καὶ φιλοτιμίας ἀκαίρου γιγνομένην*). Το κέντρο βάρους της ισοκρατικής σκέψης τίθεται στο είδος της φιλοδοξίας του Φιλίππου, όχι στη φιλοδοξία καθ’ αυτήν. Και σε αυτή την περίπτωση η αξιοποίηση του παραδείγματος του Ηρακλή στον Φίλιππο είναι το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα μιας ορθής φιλοδοξίας (109 κ.ε.). Ο Ηρακλής εμφανίζεται ως ευεργέτης των Ελλήνων, αλλά δεν επαινείται για τους άθλους του, οι οποίοι θα ανεδείκνυαν τη ρώμη του, αλλά για τα ψυχικά του χαρίσματα, για τη *φρόνησιν*, τη *φιλοτιμίαν* και τη *δικαιοσύνην* (110: *ἐφ’ ὃν εἰ μὲν νεώτερος ὢν ἐπέστην, ῥαδίως ἂν ἐπέδειξα*

---

¹¹⁶ Για το *ἦθος* βλ. Süß 1910, 125–147· Hellwig 1973, 251–279· Gill 1984, 149–166· Wisse 1989, 9–76· Sprute 1991, 281–290· Fortenbaugh 1992, 207–244· Schütrumpf 1993, 12–17· Carey 1994, 26–45· Fortenbaugh 1996, 147–168· 2007, 114–117.

¹¹⁷ Skard 1932, 32, 57–58. Πρβ. IG II³ 316.9–11: *διαφυλάττουσιν τὴν εὐνοϊαν ἣν οἱ πρόγονοι αὐτοῖς παρέδωσαν πρὸς τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων*· 346.15–16: *διατελεῖ εὐνοῦς ὢν τῷ δήμῳ τῶν Ἀθηναίων*. Πρβ. Δημοσθ. 18.8: *εὐνοϊαν ἔχων ἐγὼ διατελῶ τῇ τε πόλει καὶ πᾶσιν ὑμῖν*· 18, 321· Λυσ. 22.11· Ισοκρ. Ζεύγ. 25, 41· Εἰρ. 51· Whitehead 1993, 52 κ.ε.

τὸν πρόγονον ὑμῶν καὶ τῇ φρονήσει καὶ τῇ φιλοτιμίᾳ καὶ τῇ δικαιοσύνῃ πλέον διενεγκόντα πάντων τῶν προγεγενημένων ἢ τῇ ῥώμῃ τῇ τοῦ σώματος).

Και οι τρεις έννοιες φρόνησις, φιλοτιμία και δικαιοσύνη συνιστούν κεντρικές αξίες της ισοκρατικής ιδεολογίας, αλλά είναι εξόχως σημαντική η οριοθέτηση της φιλοτιμίας ανάμεσα σε δύο συνεργατικές αξίες.¹¹⁸ Στην ιστορική της εξέλιξη η έννοια απαντά σπάνια πριν από τα τέλη του 5ου, πολύ συχνά όμως τον 4ο αιώνα π.Χ. Καταδεικνύει πρωτίστως το κίνητρο για τιμητική διάκριση, υπεροχή, δόξα. Ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει δυσκολίες στην ένταξη της φιλοτιμίας στη θεωρία της μεσότητας (*Ηθ. Νικ.* 1107b 27–34), επειδή η λέξη στον καθημερινό λόγο άλλοτε έχει θετική και άλλοτε αρνητική σημασία. Με την έννοια ασχολήθηκαν θεωρητικά και οι σοφιστές, όπως συνάγεται από το *Περί φιλοτιμίας* του Πρωταγόρα (80 B8c D.-K. = Διογ. Λαέρτ. 9.55). Η φιλοτιμία απαντά για πρώτη φορά στον Πίνδαρο σε πολιτικό πλαίσιο και με αρνητική σημασία: ἄγαν φιλοτιμίαν μνώμενοι ἐν πόλεσιν ἄνδρες· / ἰστᾶσιν ἄλγος ἐμφανές (*Πλούτ. Περί ἀοργ.* 457B = Πίνδ. απ. 210 Snell/Maehler: «άνδρες που επιζητούν υπερβολικά τη φιλοδοξία στις πόλεις προξενούν φανερό πόνο»). Η αρνητική σημασία της στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. σχετίζεται με την άνοδο των προσωπικών φιλοδοξιών εις βάρος της πόλης. Στον Ευριπίδη η *Φιλοτιμία*, ως προσωποποιημένη θεότητα, χαρακτηρίζεται κακίστη δαιμόνων (*Φοίν.* 531–532). Ο Θουκυδίδης τη συνδέει με την κακή πολιτική των διαδόχων του Περικλή στην Αθήνα (*Θουκ.* 2.65.7: κατὰ τὰς ἰδίας φιλοτιμίας καὶ ἴδια κέρδη) και με την πλεονεξία στην εμφύλια διαμάχη της Κέρκυρας (3.82.8: διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν). Στον Ισοκράτη η έννοια χαρακτηρίζει, μαζί με την οργή και τον φθόνο, τους ομηρικούς ήρωες και εκφράζει ατομικές ανταγωνιστικές αξίες (*Παναθ.* 81). Το ανταγωνιστικό στοιχείο διακρίνεται και στον *Εὐαγόρα* (3), όπου το φιλότιμος συνδέεται με το μεγαλόψυχος, σχεδόν ως ἐν διὰ δυοῖν.

Στον *Φίλιππο* 110 πιστοποιείται το νέο, θετικό πρόσημο που αποκτά η έννοια κατά τον 4ο αιώνα: στην τριπλή παράθεση αξιών η φιλοτιμία τοποθετείται δίπλα σε κατεξοχήν πνευματικές-ηθικές αρετές, όπως είναι η φρόνησις και η δικαιοσύνη. Το εγχείρημα του Ισοκράτη είναι να την απαλλάξει από το περιβάλλον της ανταγωνιστικής ατομικής αυτοεπιβεβαίωσης και να τη συνδέσει με διανοητικές και ηθικές συνεργατικές αξίες, που βρίσκουν την έκφρασή τους στην κοινωνική προσφορά. Ο Ισοκράτης αντιμετωπίζει τη φιλοτιμίαν ως αρετή και αυτή την εξέλιξη πιστοποιούν τιμητικές επιγραφές από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., οι οποίες εκφράζουν την επιθυμία της πόλης να εντάξει αρμονικά τη φιλοδοξία σε ένα πλέγμα συνεργατικών αξιών, ώστε αυτή να μην εξαντλείται στο ατομικό συμφέρον αλλά να διοχετεύεται στην κοινωνική προσφορά· *IG II³ 338.13–14: καλῶς καὶ φιλοτίμως· 416.20–21: φιλοτιμίας ἔνεκα τῆς πρὸς τὴν βουλὴν καὶ εὐσεβείας τῆς πρὸς τοὺς θεούς.*¹¹⁹ Τη γενναιοδωρία του στις λειτουργίες διατρανώνει και ο Δημοσθένης

¹¹⁸ Για τη φιλοτιμίαν βλ. Alexiou 1995, 47–49· 2010, 68–69· 2013, 47–73· πρβ. de Romilly 1965, 28–47, ιδ. 35 κ.ε.· Dover 1974, 229–234· MacDowell 1990, 378–379· Wilson 2000, 144–197· Balot 2001, 160 κ.ε., 210 κ.ε.· Roisman 2007, 402–405.

¹¹⁹ Πρβ. Whitehead 1983, 55–74· 1993 65,75· Veligianni-Terzi 1997, 211–212, 272–278, 293–306· Βεληγιάννη-Τερζή 2001, 849–854.

(18.257): εδώ η *φιλοτιμία* χρησιμοποιείται μετωνυμικά, υποδηλώνει την ενέργεια που εξυπηρετεί την επιδίωξη της τιμής (πρβ. 19.339, 20.82, 22.73, 45.66, 60.3).

Επιστρέφοντας στον ρόλο του Ηρακλή στον *Φίλιππο*, ο μυθικός ήρωας απήλλαξε τους Έλληνες από τους πολέμους, τις εμφύλιες διαμάχες και τις υπόλοιπες συμφορές και υπέδειξε στους μεταγενέστερους με ποιους και εναντίον ποίων πρέπει να πολεμούν (111: *μεθ' ὧν χρή καὶ πρὸς οὓς δεῖ τοὺς πολέμους ἐκφέρειν*). Ο Ισοκράτης επικαλείται τη συμφιλίωση των Ελλήνων και την εκστρατεία του Ηρακλή εναντίον της Τροίας, ως έκφραση των παραπάνω τριών αξιών, της *φρονήσεως*, της *φιλοτιμίας* και της *δικαιοσύνης* του μυθικού ήρωα. Πρόκειται για τον λεγόμενο «πρώτο Τρωικό πόλεμο», την κατάληψη της Τροίας από τον Ηρακλή, όταν ο βασιλιάς της Λαομέδων τον εξαπάτησε ως προς την ανταμοιβή με τα αθάνατα άλογα που του είχε υποσχεθεί, εάν έσωζε την κόρη του Ησιόνη από το θαλάσσιο τέρας (Όμ. Ε 638–642, 648–651).¹²⁰ Ο Ισοκράτης αντιπαραβάλλει το εγχείρημα του Ηρακλή με τη μετέπειτα Τρωική εκστρατεία των ομηρικών ηρώων και το κρίνει ανώτερο λόγω της χρονικής συντομίας του επιτεύγματος και του περιορισμένου αριθμού των στρατιωτικών δυνάμεων (*Φίλ.* 112). Με ρητορική ορολογία πρόκειται για μια *σύγκρισιν πρὸς ἐνδόξους*, αντίστοιχη με άλλα παραδείγματα που απαντούν στους ισοκρατικούς λόγους,¹²¹ και εξυπηρετεί την *αὔξησιν*, τη μεγέθυνση του επιτεύγματος του προγόνου του Φιλίππου. Παράλληλα και οι δύο εκστρατείες εναντίον της Τροίας προοικονομούν τη νέα εκστρατεία του Φιλίππου. Και στην *Ελένη*, όπου ο Ισοκράτης αναλαμβάνει να εγκωμιάσει την Ελένη και να δείξει λογοτεχνικά πώς συντάσσεται ένα αληθινό εγκώμιο (14), η ομώνυμη ηρωίδα επαινείται, διότι μεταξύ των άλλων αποτέλεσε την αφορμή για την ένωση των Ελλήνων και τον πόλεμο εναντίον των βαρβάρων (67).¹²² Και στον *Πανηγυρικό* 159 η Τρωική εκστρατεία είναι το πρότυπο, στο πλαίσιο της πανελληνίας ιδέας, για έναν νέο πόλεμο των Ελλήνων εναντίον των Περσών (πρβ. *Παναθ.* 42).

Είναι φανερό ότι η γενεαλογική αναφορά του Ισοκράτη στον Ηρακλή αφενός νομιμοποιεί τον ηγετικό ρόλο του Φιλίππου στην Ελλάδα, από την άλλη ασκεί λεπτή κριτική στις ικανότητες και τα κίνητρα του Φιλίππου· η μέχρι τότε πολιτική του προφανώς δεν εκφράζει ούτε την *φρόνησιν* ούτε τη *φιλοτιμίαν* του Ηρακλή. Αλλά ο ρόλος του Ισοκράτη είναι έντονα παιδαγωγικός, όχι καταγγελτικός όπως του Δημοσθένη. Ο

---

¹²⁰ Πρβ. Πίνδ. *Ίσθμ.* 6.24–56· Σοφ. *Αἴας* 1299–1303· Απολλόδ. *Βιβλ.* 2.103–104, 134–138· Gotteland 2001, 239–244. Αυτή η εκστρατεία εμφανίζεται ήδη ως εξαίρετο μυθικό παράδειγμα στον *Ευαγόρα* 16.

¹²¹ Πρβ. τη σύγκριση Αθήνας και Σπάρτης στον *Πανηγυρικό* (85–99), τη σύγκριση Ευαγόρα και Κύρου του πρεσβύτερου (*Ευαγ.* 37–38) ή τη σύγκριση του Ευαγόρα με τους ήρωες του Τρωικού πολέμου (*Ευαγ.* 65). Πρόκειται για μια τεχνική της ρητορικής *αὔξησεως*: (Αριστ. *Ρητ.* 1368a 21–22: *δεῖ δὲ πρὸς ἐνδόξους συγκρίνειν ἀνζητικὸν γὰρ καὶ καλόν, εἰ σπονδαίων βελτίων*). Βλ. Alexiou 2010, 116.

¹²² Βλ. Kennedy 1958, 77–83. Ο ρήτορας αποκαλεί επανειλημμένα τους Τρώες *βαρβάρους* (*Πανηγ.* 159· *Ελέν.* 67· *Παναθ.* 189). Για τον Ισοκράτη οι *βάρβαροι* είναι *φύσει πολέμοι και πατρικοὶ ἐχθροὶ* (*Πανηγ.* 184· *Παναθ.* 163· βλ. Mühl 1921, 71–72· Grieser-Schmitz 2003, 122–127· Bouchet 2014, 178–194). Ο Ισοκράτης δεν είναι επηρεασμένος από απόψεις των σοφιστών, όπως του Αντιφώντα, για την ισότητα Ελλήνων και βαρβάρων (87 B44 B col. 2.10–15 D.-K.): *ἐπεὶ φύσει πάντα πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες εἶναι*. Για το θέμα Έλληνες – βάρβαροι βλ. Jüthner 1923· Dihle 1994, ιδ. 49 κ.ε.· Hall 1989· Miller 1997· Briant 2002, 193–210.

παιδαγωγός Ισοκράτης προτρέπει τον Φίλιππο να λειτουργήσει ως νουνεχής (*νοῦν ἔχων*), ο οποίος πρέπει να επιδιώξει να μιμηθεί όχι ένα ξένο, αλλά ένα συγγενικό παράδειγμα (113: *τὸ γὰρ μὴ δεῖν ἀλλοτρίοις χρῆσθαι παραδείγμασιν ἀλλ' οἰκεῖον ὑπάρχειν*). Η Collins Edwards επέμεινε σε μια πρόσφατη μελέτη στον κεντρικό ρόλο του παραδείγματος στην ισοκρατική ιδεολογία, η οποία στρέφει την προσοχή της στο παράδειγμα των πολιτικών, των δασκάλων αλλά και των προγόνων.¹²³ Ο Φίλιππος αντιμετωπίζεται ως συνέχεια ενός εξαιρετικού μυθικού προγόνου, τον οποίο οφείλει να μιμηθεί. Το μοτίβο επανέρχεται εμφατικά και με παρόμοια ορολογία στον επίλογο του εγκωμίου *Εὐαγόρας* (77), όταν ο Νικοκλής, ο γιος του Ευαγόρα και νέος μονάρχης, δέχεται τις προτροπές να μιμηθεί όχι *ἀλλότρια* αλλά *οἰκεῖα παραδείγματα*, δηλαδή τον πατέρα του και τους υπόλοιπους προγόνους.

Η μίμηση του Ηρακλή είναι αδύνατη σε όλες τις πράξεις, ωστόσο ο Φίλιππος μπορεί να του μοιάσει ως προς το *τῆς ψυχῆς ἦθος*, αυτό αντιστοιχεί στις ψυχικές αρετές του Ηρακλή, δηλαδή στη *φρόνησιν*, τη *φιλοτιμίαν* και τη *δικαιοσύνην*, επιπροσθέτως στη *φιλανθρωπίαν* και την *εὐνοίαν* προς τους Έλληνες (114), αλλά και την *πραότητα*, η οποία αντιτίθεται στις *χαλεπότητες*, την αυταρχική και βίαιη συμπεριφορά (116). Η έννοια *φιλανθρωπία*¹²⁴ και το επίθετο *φιλόανθρωπος* δηλώνουν στην ιστορική τους εξέλιξη αρχικά τη «φιλική ιδιότητα των θεών προς τον άνθρωπο» (Αισχ. *Προμηθ. Δεσμ.* 11: *φιλανθρώπου δὲ παύεσθαι τρόπον* πρβ. Αριστοφ. *Εἰρήν.* 392· Πλάτ. *Συμπ.* 189d). Τον 4ο αιώνα η *φιλανθρωπία* είναι μια κατεξοχήν δημοκρατική αρετή· εκφράζει φιλική, ανθρώπινη συμπεριφορά ανάμεσα σε ίσους· μόνο στο δημοσθενικό corpus απαντά 71 φορές. Στη μοναρχική ιδεολογία δηλώνει τη «φιλική συγκατάβαση του ανώτερου κοινωνικά» και με αυτή τη σημασία χρησιμοποιείται στον ισοκρατικό *Φίλιππο* (114, 116· πρβ. Ισοκρ. *Πρὸς Νικ.* 15: *φιλόανθρωπον εἶναι δεῖ καὶ φιλόπολιν*· *Ἐπιστ.* 5,2, 7,12· πρβ. Ξενοφ. *Κύρου Παιδ.* 1.4.1, 8.2.1, 8.7.25· Πολύβ. 5.11.6).

Αντιστοίχως η *πραότης* είναι θεμελιώδης πολιτική αρετή, η οποία αναδεικνύεται στην πολιτική ζωή της κοινότητας.¹²⁵ Στον *Εὐαγ.* 49 η *ὠμότης*, ως απαίδευτη, πρωτόγονη συμπεριφορά, αντιτίθεται στην *πραότητα* καὶ *μετριότητα* (49)· απαντά παράλληλα προς τη *μισανθρωπίαν* καὶ *φιλαπεχθημοσύνην* (*Ἀντίδ.* 315) και τη *χαλεπότητα* (*Παναθ.* 90). Αλλά το σημαντικότερο: η *πραότητα* είναι κατεξοχήν αρετή της αθηναϊκής παιδείας. Στον *Πανηγυρικό* 47 ο Ισοκράτης εξυμνεί τη *λόγων παιδείαν* και την πολιτισμική εξέλιξη της Αθήνας, σε συνδυασμό με την *πραότητα* και την πνευματική καλλιέργεια: *φιλοσοφίαν τοίνυν, ἢ πάντα ταῦτα συνεξεῦρε καὶ συγκατεσκεύασε καὶ πρὸς τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσε καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράννε*. Στον *Περὶ ἀντιδόσεως* 299–300 η Αθήνα ως ἄστρῳ τῆς

¹²³ Collins Edwards 2010, 377–400, ιδ. 383.

¹²⁴ Για την έννοια *φιλανθρωπία* βλ. Lorenz 1914· Tromp de Ruyter 1932, 271–306· Ferguson 1958, 102–117· Hunger 1963, 1–20· Dover 1974, 200–205· Snell 1980, 231–243· Stevenson 1992, 421–436· Hiltbrunner 1994, 711–752.

¹²⁵ Βλ. την αποτύπωση της *πραότητας* στον κατεξοχήν αττικό ήρωα, τον Θησέα (*Ἠλέν.* 37): *οὕτω γὰρ νομίμως καὶ καλῶς διώκει τὴν πόλιν ὥστ' ἔτι καὶ νῦν ἵχνος τῆς ἐκείνου πραότητος ἐν τοῖς ἦθεσιν ἡμῶν καταλελειφθαι*. Πρβ. Πλούτ. *Κοριολ.* 15,4: *τὸ δ' ἐμβριθὲς καὶ τὸ πρᾶον, οὗ τὸ πλείστον ἀρετῆ πολιτικῆ μέτεστιν*· *Φιλοπ.* 3.1· Steidle 1952, 277· De Romilly 1979, 131–132· Alexiou 1995, 155–157.

Ελλάδος χαρακτηρίζεται από μια φιλελεύθερη νοοτροπία, η οποία περιλαμβάνει την πραότητα και τη μετριοπάθεια των πολιτών. Είναι φανερό ότι βασικό μέλημα του Ισοκράτη είναι να παρουσιάσει τον ήρωά του με τρόπο ώστε να τον αποδεχτούν ευνοϊκά και οι Αθηναίοι. Για τον Ισοκράτη ο αθηναϊκός χαρακτήρας περικλείει τα ουσιωδέστερα στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού, δηλαδή, την πραότητα, την προσήνεια στις προσωπικές και διακρατικές σχέσεις, την καλλιεργημένη διάνοια και την παιδεία, χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τους Έλληνες από τους βαρβάρους. Αυτά τα χαρακτηριστικά καλείται να μετουσιώσει σε πράξεις ο Φίλιππος.

Απομένει το ερώτημα για τον θεϊκό ρόλο στις πράξεις του Φιλίππου. Ο Δημοσθένης κατακρίνει emphatically την τύχη που δεν άξιζε ο Φίλιππος και είναι ηθικά καταδικαστέα (1.23: *ἄνθρωπος ὑβριστής*) και εκφράζει ηθική αγανάκτηση απέναντι στον επίορκο Φίλιππο (2.10). Η στάση του Ισοκράτη έχει διαφορετικό σημείο αναφοράς. Θεωρεί τον ρητορικό ρόλο του ως συμβούλου και αυτόν του Φιλίππου ως στρατηγού συμπληρωματικούς και τους θέτει υπό θεϊκή πρόνοια (*τὸ δαιμόνιον*), το οποίο μεριμνά για την απαλλαγή της Ελλάδας από τις συμφορές και για τη δόξα του Φιλίππου (149). Στον Φίλιππο 150–151 ο ρήτορας επιδιώκει την ισορροπία ανάμεσα στην ανθρώπινη αυτενέργεια και τη θεϊκή παρέμβαση. Το θείο έθεσε τον Ισοκράτη στους λόγους, τον Φίλιππο στις πράξεις (*τούς μὲν λόγους ἡμῖν ἀπένειμαν, ἐπὶ δὲ τὰς πράξεις σὲ τάττουσι*). Και οι μέχρι τώρα μεγάλες επιτυχίες του Φιλίππου οφείλονται σε θεϊκή υποστήριξη, μόνο που για τον Ισοκράτη αποτελούσαν εμπειρία και άσκηση για τη μεγαλύτερη αποστολή του, η οποία ταυτίζεται με τις συμβουλές του Ισοκράτη (Φίλ. 151–152):

(151) ἡγοῦμαι δὲ καὶ τὰ πεπραγμένα πρότερον οὐκ ἂν ποτὲ σοι γενέσθαι τηλικαῦτα τὸ μέγεθος, εἰ μὴ τις θεῶν αὐτὰ συγκατάρθωσεν, (152) οὐχ ἵνα τοῖς βαρβάροις μόνον τοῖς ἐπὶ τῆς Εὐρώπης κατοικοῦσιν πολεμῶν διατελῆς, ἀλλ' ὅπως ἂν ἐν τούτοις γυμνασθεῖς καὶ λαβῶν ἐμπειρίαν καὶ γνωσθεῖς οἶος εἶ, τούτων ἐπιθυμήσης ὧν ἐγὼ τυγχάνω συμβεβουλευκῶς.

(151) Πιστεύω ακράδαντα ότι και οι μέχρι τώρα επιτυχίες σου δεν θα ήταν τόσο μεγάλες, αν δεν είχες κάποιον θεό συμπαραστάτη, (152) όχι για να πολεμάς μόνο τους βαρβάρους που κατοικούν στην Ευρώπη, αλλά για να ασκηθείς και να γίνεις έμπειρος και να αποκτήσεις φήμη, ώστε μετά να επιθυμήσεις αυτά που εγώ σε συμβουλεύω.

4. Συμπεράσματα και τελικοί προβληματισμοί

Η εικόνα του Φιλίππου Β' στον Ισοκράτη και σε συγχρόνους του ρήτορες επιβεβαιώνει τον ρόλο της ρητορικής ως «καθρέπτη» της ψυχής των Αθηναίων της εποχής και κατοπτρίζει το είδος της επιχειρηματολογίας φιλομακεδονικών και αντιμακεδονικών κύκλων στην αθηναϊκή κοινωνία. Οι θέσεις που διατυπώνονται, συχνά αντιφατικές, αποδεικνύουν ότι η πρόσληψη του Φιλίππου στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. δεν είναι μονοσήμαντη και εξαρτάται από τις ιδιότητες που του αποδίδονται, σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των ρητόρων και την ιδεολογία που αυτοί εκφράζουν. Κοινό τόπο αποτελούν οι στρατηγικές ικανότητες του Φιλίππου και η υπερβολική φιλοδοξία του. Ο Δημοσθένης, ο Ηγήσιππος ή

ο Υπερείδης αντιμετωπίζουν τον Φίλιππο ως έναν βάρβαρο, χωρίς ηθικές αξίες, που εποφθαλμιά την εξουσία στην Ελλάδα. Ο Αισχίνης και ο Δημάδης έχουν φιλομακεδονικά αισθήματα. Ο Αισχίνης παριστάνει τον μακεδόνα βασιλιά με παιδεία και ρητορικές ικανότητες. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Ισοκράτης παραλληλίζει τον δικό του ηγετικό ρόλο ως συμβούλου με την ιδιότητα της στρατιωτικής ηγεσίας του μακεδόνα βασιλιά και εκφράζει μια ατομικότητα που ξεπερνά τα όρια της πόλεως-κράτους. Σε αυτό το εγχείρημα μεταφέρει μια σειρά εννοιών από τη ρητορική *λόγων παιδείαν* στην πολιτική ζωή (όπως *φιλοτιμία, εὐνοια, ἀρετή*) και αξιοποιεί τη θρυλούμενη καταγωγή της μακεδονικής δυναστείας από τον ευεργέτη των Ελλήνων Ηρακλή. Επιχειρεί έτσι να προσδώσει ποιοτικούς προσδιορισμούς στις ανταγωνιστικές επιδιώξεις του Φιλίππου, ώστε αυτές να ανταποκρίνονται στις αξίες της ισοκρατικής *λόγων παιδείας* και της πόλης. Η έννοια *φιλοτιμία* στον Φίλιππο 110 πιστοποιεί το εγχείρημα του Ισοκράτη να την απαλλάξει από το περιβάλλον της ανταγωνιστικής ατομικής αυτοεπιβεβαίωσης και να τη συνδέσει με διανοητικές και ηθικές συνεργατικές αξίες, που βρίσκουν την έκφρασή τους στην κοινωνική προσφορά. Με αυτές τις προϋποθέσεις η συνολική παρουσίαση του Φιλίππου υπόκειται σε μια εξιδανίκευση, ικανή να ανταποκριθεί στον ρόλο του Φιλίππου ως ευεργέτη με την πραγμάτωση του πανελληνίου ιδεώδους του Ισοκράτη.

Ο Ισοκράτης δεν έπαυσε να παροτρύνει τον Φίλιππο ως το τέλος της ζωής του. Ακόμη κι αν πίσω από το εγκώμιο στον Αγαμέμνονα στον *Παναθηναϊκό* (74–87) δεν κρύβεται κατ' ανάγκη μια νέα παρότρυνση στον μακεδόνα βασιλιά, του αποστέλλει δύο επιστολές (2 και 3),¹²⁶ την πρώτη περί το 343 π.Χ., μετά από έναν τραυματισμό του Φιλίππου σε μια μάχη εναντίον των Θρακών. Ο Ισοκράτης δεν αποτρέπει τον Φίλιππο από τη φιλοδοξία καθ' αυτή, αλλά από μια *ἄκαιρον φιλοτιμίαν*, από τη στιγμή που έθεσε σε κίνδυνο τη ζωή του σε μια ανούσια μάχη (3–13), ενώ παράλληλα τον συμβουλεύει να δείξει μια πιο φιλική διάθεση απέναντι στην Αθήνα (14–23). Την ορθή φιλοδοξία για τον Φίλιππο ο Ισοκράτης διατυπώνει μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια (*Επιστολή 3*, μετά το 338 π.Χ.), προτρέποντας εκ νέου στην ένωση των Ελλήνων και στον πόλεμο εναντίον των Περσών. Το ενδιαφέρον σε αυτή την επιστολή συνίσταται στο ότι ο Ισοκράτης οδηγεί τη φιλοδοξία του Φιλίππου στα άκρα, λέγοντάς του ότι ένα τέτοιο επίτευγμα θα οδηγήσει σχεδόν στη θέωσή του (3.5: *οὐδὲν γὰρ ἔσται λοιπὸν ἔτι πλὴν θεὸν γενέσθαι*). Αυτές οι διατυπώσεις ομοίωσης με το θείο, οι οποίες απαντούν και στο εγκώμιο του Ισοκράτη στον *Εὐαγόραν* (72: *θεὸς ἐν ἀνθρώποις ἢ δαίμων θνητός· πρβ. 29, 39*), ανάγονται στα εγκωμιαστικά μοτίβα των εξιδανικευμένων μυθικών ηρώων του ποιητικού παρελθόντος, αλλά δημιουργούν και ένα ιδεολογικό υπόβαθρο, ευνοϊκό για τη θεοποίηση των ελληνοιστικών μοναρχών.¹²⁷

Ο βαθμός κατά τον οποίο ο Ισοκράτης ενέπνευσε με την πανελλήνια ιδέα τον Φίλιππο και η πραγματική επίδραση του ρήτορα είναι ένα θέμα υπό συζήτηση στην έρευνα. Ο Ellis (1976, 128–130, 227–229) πιστεύει ότι ο Ισοκράτης συμβούλευσε τον Φίλιππο να πράξει ό,τι

¹²⁶ Γενικά για τις επιστολές του Ισοκράτη βλ. Sullivan 2007, 7–20.

¹²⁷ Βλ. αναλυτικά Alexίου 2010, 170–172 με περαιτέρω βιβλιογραφία. Πρβ. Shipley 2000, 156–163· Currie 2005, 9–11.

και ο ίδιος ο βασιλιάς ήδη επιθυμούσε,¹²⁸ ενώ ο Wirth (1985, 118–119) είναι υπέρ της αποδοχής της ισοκρατικής σύλληψης. Ο Worthington (2013, 264) δεν αποκλείει ο Ισοκράτης να εμφύσησε αρχικά αυτή την ιδέα στον Φίλιππο, αν και δεν τον συνήρπασε κατ' ανάγκην, τουλάχιστον το 346 π.Χ.¹²⁹

Φυσικά είναι δύσκολο να εικάσουμε τη σημασία που απέδωσε ο Φίλιππος στον ομώνυμο λόγο που του απέστειλε ο Ισοκράτης και πόσο συστηματικά τον ανέγνωσε.¹³⁰ Αυτό το ερώτημα φαίνεται ότι απασχολούσε ήδη συγχρόνους του Ισοκράτη (Επιστ. 3.3). Αλλά δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς ότι ο ρήτορας τον ενέπνευσε ή ενίσχυσε την ιδέα του (Επιστ. 3.3: *σὲ μὲν ἐγνωκέναι περὶ τούτων, ἐμὲ δὲ συνειρηκέναι ταῖς σαῖς ἐπιθυμίαις*). Ο Ισοκράτης με τον Φίλιππο (το 346 π.Χ.) δεν είχε άμεση επιτυχία, αλλά *post eventum* τα ιστορικά γεγονότα τον δικαίωσαν. Ο Διόδωρος ο Συκελιώτης παραδίδει (16.60.4–5) ότι ο Φίλιππος ήδη το 346 π.Χ. επιθυμούσε τη στρατιωτική ηγεσία στην Ελλάδα και τον πόλεμο εναντίον των Περσών (*ἐπεθύμει γὰρ τῆς Ἑλλάδος ἀποδειχθῆναι στρατηγὸς αὐτοκράτωρ καὶ τὸν πρὸς Πέρσας ἐξενεγκεῖν πόλεμον*). Στα τέλη του 344/3 π.Χ. απεσταλμένοι του Φιλίππου στην Αθήνα, χρησιμοποιώντας την ισοκρατική φρασεολογία, διαμαρτύρονται για τη συκοφάντηση του βασιλιά τους,¹³¹ ενώ και ο Πύθων ο Βυζάντιος προτείνει εξ ονόματος του Φιλίππου την αναθεώρηση της φιλοκρατείας ειρήνης ([Δημοσθ.] 7,21–23). Οι αντιμακεδόνες αντίπαλοί του καταγγέλλουν καθοδηγητές στην Αθήνα ([Δημοσθ.] 7.23: *ὑπὸ τῶν ἐνθάδε διδασκάλων προδεδιδαγμένος*), αλλά οι Αθηναίοι συνειδητοποιώντας ότι πρέπει να επιλέξουν μεταξύ του Φιλίππου και της Περσίας, αποκρούουν την περσική αντιπροσωπεία (Δίδυμ. Σχ. Δημοσθ. 8.8 κ.ε.: Δημοσθ. Φιλίππ. Δ' 33–34). Όταν, επίσης, ο Φίλιππος το 340/39 π.Χ. στέλνει επιστολή στους Αθηναίους, όπου αναφέρονται τα προσφιλή στον Ισοκράτη παραδείγματα του Ευαγόρα και του Διονυσίου των Συρακουσών ή το μοτίβο της εύνοιας, καταφέρεται εναντίον των φιλοπόλεμων ρητόρων της αντίπαλης παράταξης, χρησιμοποιώντας την επιχειρηματολογία του Αισχίνη και του Ισοκράτη ([Δημοσθ.] 12.10, 12.19–20: *πρβ. Αισχ. 2.177· Ισοκρ. Φίλ. 65, 73· Ευαγ. 54· Επιστ. 1*). Το βέβαιο είναι ότι η πανελλήνια ιδέα του Ισοκράτη, την οποία με μοναδική επιμονή υπηρέτησε σε όλη του τη ζωή, εντέλει δικαιώθηκε, ωστόσο με πολύ διαφορετικό και βίαιο τρόπο από τα ηθικά πιστεύω του ρήτορα.¹³² Στην Επιστολή 3.6 ο ίδιος εκφράζει ικανοποίηση για την εξέλιξη των πραγμάτων, πιθανόν γιατί πλέον προείχε ο απώτερος στόχος της περσικής εκστρατείας. Από την άλλη, η αντιφατική παράδοση ότι ο Ισοκράτης πέθανε από αστία μετά την ήττα στη Χαιρώνεια ([Πλούτ.] Βίοι δέκ. ρήτ. 838B) ίσως να μην είναι τίποτε άλλο παρά η ηθική διάσταση της πολιτικής του, που δεν πραγματώθηκε, και η προσπάθεια του

¹²⁸ Πρβ. Ellis 1977, 103–114· Cawkwell 1978, 111.

¹²⁹ Πρβ. Worthington 2008, 167.

¹³⁰ Βλ. Fündling 2014, 104.

¹³¹ Βλ. Mathieu 1995, 254, 313. Πρβ. Λιβάνιος Υποθ. Φιλίππ. Β': *κατὰ γὰρ τοῦτον τὸν καιρὸν ἔπεμψε πρέσβεις ὁ Φίλιππος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους αἰτιώμενος ὅτι διαβάλλουσιν αὐτὸν μάτην πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὡς ἐπαγγειλάμενον αὐτοῖς πολλὰ καὶ μεγάλα, ψευδόμενον δέ.*

¹³² Πρβ. Fündling 2014, 147.

γιου του Ισοκράτη Αφαρέα και των κύκλων του να αποκαταστήσουν και να ηρωοποιήσουν τον Ισοκράτη.¹³³

Συγκεφαλαιώνοντας το σχέδιο του Ισοκράτη και τη σχέση του με τον Φίλιππο προκύπτει ότι ο ρήτορας κινείτο μεταξύ πραγματισμού και ανθρωπιστικού ρομαντισμού. Η παραίτησή του από τον ηγεμονικό ρόλο της Αθήνας και η επιμονή του στη συμφιλίωση και την ειρήνευση των ελληνικών πόλεων, ήταν ρεαλιστική επιλογή, επιβεβλημένη από τις νέες συνθήκες που επικράτησαν κατά την εποχή του στην Ελλάδα. Από την άλλη, εξαιτίας της προσήλωσής του στην πανελλήνια ιδέα η ανυπόκριτη εμπιστοσύνη στον Φίλιππο, ότι λόγω των αρετών του δε θα καταχραστεί την αδυναμία των ελληνικών πόλεων και ότι με επίγνωση της αποστολής του θα συνδύαζε τις ευεργεσίες προς τους Έλληνες με τις προσωπικές του ανταγωνιστικές φιλοδοξίες, είναι χαρακτηριστικά ενός ανθρωπιστή ηθικολόγου, ο οποίος πιστεύει αισιόδοξα ότι πολιτική και ηθική δεν είναι δύο ασύμβατες έννοιες.

---

¹³³ Blass 1887/98, II 96–98· Roisman & Worthington 2015, 156.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins, A. W. H. 1960. *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*. Οξφόρδη.
- Adkins A. W. H. 2010. *Ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στην αρχαία Ελλάδα. Από τον Όμηρο ως τον πέμπτο αιώνα*. Αθήνα (= *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*, Λονδίνο 1972).
- Alexiou, E. 1995. *Ruhm und Ehre. Studien zu Begriffen, Werten und Motivierungen bei Isokrates*. Χαϊδελαβέργη.
- Alexiou, E. 2001. Die Kommunikation mit dem Publikum. Dialogszenen bei Isokrates. *WJA* 25, 85–98.
- Alexiou, E. 2010. *Der Euagoras des Isokrates. Ein Kommentar*. Βερολίνο (εμπλ. και αναθεωρ. έκδ. της αρχ. Ισοκράτης «Ευαγόρας». Ερμηνευτική έκδοση, Θεσσαλονίκη 2005).
- Alexiou, E. 2013. Philotimia oder Pleonexia als κακίστη δαιμόνων? Dion von Prusa 17,9 und die geistesgeschichtlichen Konturen eines euripideischen Verses. *RhM* 156, 47–73.
- Αλεξίου, Ε. 2013–2014. Αρχή τῆς θαλάττης – ἀρχή τῶν κακῶν; Θουκυδίδειες – Ψευδοξενοφώντειες ανταγωνιστικές αξίες και η ρητορική της πλεονεξίας στον Ισοκράτη. *Ελληνικά* 63, 7–28 (σε αναθ. μορφή ως *Αρχή τῆς θαλάττης – ἀρχή τῶν κακῶν? Kompetitive Motivationen bei Thukydides, Ps.-Xenophon und Isokrates*. Στο C. Kugelmeier (επιμ.), *Translatio humanitatis. Festschrift zum 60. Geburtstag von Peter Riemer*, 349–368, St. Ingbert, 2015).
- Alexiou, E. 2015. Die Spiegelfunktion der isokratischen Rhetorik: Der lakonisierende Schüler und die Pleonexie großen Stils. Στο Μ. Tziatzi κ.ά. (επιμ.), *Lemmata. Beiträge zum Gedenken an Christos Theodoridis*, 73–90. Βερολίνο.
- Allroggen, D. 1972. *Griechische Geschichte im Urteil der attischen Redner des vierten Jahrhunderts v. Chr.* Freiburg.
- Αποστολάκης, Κ. 2014. Ιδιωτικά σκάνδαλα και δημόσια εικόνα. Ο Αριστογείτων στο στόχαστρο της δικανικής ρητορείας ([Δημ.] 25 και 26). Στο Λ. Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρας (επιμ.), *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος λόγος στην ελληνική αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*, 201–230. Ηράκλειο.
- Asirvatham, S. R. 2010. Perspectives on the Macedonians from Greece, Rome and Beyond. Στο J. Roisman & I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Ancient Macedonia*, 99–124. Chichester UK.
- Balot, R. 2001. *Greed and Injustice in Classical Athens*. Princeton.
- Balot, R. 2014. *Courage in the Democratic Polis. Ideology and Critique in Classical Athens*. Οξφόρδη.
- Barthold, G. 1962. *Athen und Makedonien. Studien zum Vokabular der politischen Propaganda bei Demosthenes und seinen Gegnern*. Tübingen.
- Βεληγιάννη-Τεοζή, Χρ. 2001. Φιλοτιμία. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, 849–854. Θεσσαλονίκη. (= *A History of Ancient Greek. From the Beginnings to Late Antiquity*, 1130–1136. Cambridge, 2007).
- Blank, T. 2014. *Logos und Praxis. Sparta als politisches Exemplum in den Scgriften des Isokrates*. Βερολίνο.
- Blass, F. 1887/98. *Die attische Beredsamkeit*. Τόμ. 1–3, 2η έκδ. Λειψία.
- Blundell, M. W. 1989. *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*. Cambridge.
- Bons, J. A. E. 2006. Isocrates on Being Religious and Moral Conduct. Στο Α. Lardinois κ.ά. (επιμ.), *Land of Dreams. Greek and Latin Studies in Honour of A.H.M. Kessels*, 259–266. Leiden & Βοστώνη.
- Bons, J. A. E. 1993. Αμφιβολία. Isocrates and Written Composition. *Mnemosyne* 46, 160–171.

- Borza, E. N. 1993. The Philhellenism of Archelaus. *Αρχαία Μακεδονία* V, 237–244. Θεσσαλονίκη.
- Bosworth, A. B. 1980. *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*. 1ος τόμ., 92–96. Οξφόρδη.
- Bouchet, C. 2014. *Isocrate l'Athénien ou la belle hégémonie. Étude des relations internationales au IVe siècle a.C.* Bordeaux.
- Bouchet, C. 2007. La πλεονεξία chez Isocrate. *REA* 109, 475–489.
- Briant, P. 2002. History and Ideology. The Greeks and the Persian Decadence. Στο T. Harrison (επιμ.), *Greeks and Barbarians*, 193–210. Νέα Υόρκη.
- Bringmann, K. 1965. *Studien zu den politischen Ideen des Isokrates*. Göttingen.
- Brun, P. 2000. *L'orateur Démosthène. Essai d'histoire et d'historiographie*. Bordeaux.
- Buchheit, V. 1960. *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*. Μόναχο.
- Buchner, E. 1958. *Der Panegyrikos des Isokrates. Eine historisch-philologische Untersuchung*. Wiesbaden.
- Buckler, J. 2000. Demosthenes and Aeschines. Στο I. Worthington (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, 114–158. Λονδίνο.
- Buckler, J. 2003. *Aegean Greece in the Fourth Century BC*. Leiden & Βοστώνη.
- Burke, E. M. 1977. Contra Leocratem and De corona. Political Collaboration? *Phoenix* 31, 330–340.
- Cairns, D. L. 1993. *Aidos. The Psychology and Ethics of Honour and Shame in Ancient Greek Literature*. Οξφόρδη.
- Cairns, D. L. 1996. Hybris, Dishonour, and Thinking Big. *JHS* 116, 1–32.
- Cairns, D. L. 2010. Ηθικές αξίες. Στο J. Gregory (επιμ.), *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, 422–444. Αθήνα. (αρχικά ως «Values», στο J. Gregory [επιμ.]. *A Companion to Greek Tragedy*, 305–320, Οξφόρδη, 2005).
- Campbell, B. 1984. Thought and Political Action in Athenian Tradition. The Emergence of the Alienated Intellectual. *History of Political Thought* 5, 17–59.
- Carey, C. 1994. Rhetorical Means of Persuasion. Στο I. Worthington (επιμ.), *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, 26–45. Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- Carey, C. 2000. *Aeschines*. Austin.
- Carey, C. 2005. Propaganda and Competition in Athenian Oratory. Στο K. A. E. Enenkel & I. L. Pfeijffer (επιμ.), *The Manipulative Mode. Political Propaganda in Antiquity. A Collection of Case Studies*, 65–100. Leiden & Βοστώνη.
- Carey, C. κ.ά. 2008. Fragments of Hyperides' Against Diondas from the Archimedes Palimpsest. *ZPE* 165, 1–19.
- Carney, E. 2003. Elite Education and High Culture in Macedonia. Στο W. Heckel & L. A. Tritle (επιμ.), *Crossroads of History. The Age of Alexander*, 47–63. Claremont.
- Cawkwell, G. L. 1960. Aeschines and the Peace of Philocrates. *REG* 73, 416–438.
- Cawkwell, G. L. 1978. *Philip of Macedon*. Λονδίνο.
- Chase, K. R. 2009. Constructing Ethics through Rhetoric. Isocrates and Piety. *QJS* 95, 239–262.
- Clémenceau, G. 1926. *Démosthène*. Παρίσι.
- Collins Edwards, L. 2010. Shifting Paradigms. Mimesis in Isocrates. Στο P. Mitsis & C. Tsaggalis (επιμ.), *Allusion, Authority, and Truth. Critical Perspectives on Greek Poetic and Rhetorical Praxis*, 377–400. Βερολίνο & Νέα Υόρκη.
- Collins, J. H. 2015. *Exhortations to Philosophy. The Protreptics of Plato, Isocrates, and Aristotle*. Οξφόρδη.
- Connor, W. R. 1977. Tyrannis Polis. Στο J. H. D'Arms & J. W. Eadie (επιμ.), *Ancient and Modern: Essays in Honor of Gerald F. Else*, 95–109. Ann Arbor.
- Currie, B. 2005. *Pindar and the Cult of Heroes*. Οξφόρδη.

- Davidson, J. 1990. Isocrates against Imperialism. An Analysis of the De Pace. *Historia* 39, 20–36.
- De Martinis, L. 2012. I democrati ateniesi dopo Cheronea alla luce del nuovo Iperide. *Aevum* 86, 39–62.
- De Romilly, J. 1958. Eunoia in Isocrates or the Political Importance of Creating Good Will. *JHS* 78, 92-101. (= Eunoia bei Isokrates oder die politische Bedeutung der Gewinnung von Wohlwollen. Στο F. Seck [επιμ.], *Isokrates*, 253–274. Darmstadt 1976).
- De Romilly, J. 1965. Les Phéniciennes d’Euripide ou l’actualité dans la tragédie grecque. *RPh* 39, 28–47.
- De Romilly, J. 1979. *La douceur dans la pensée grecque*. Παρίσι.
- De Romilly, J. 2000. *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*. Αθήνα. (= *Thucydide et l’impérialisme athénien*, Παρίσι 1947).
- Dihle, A. 1962. *Die Goldene Regel. Eine Einführung in die Geschichte der antiken und frühchristlichen Vulgäretik*. Göttingen.
- Dihle, A. 1968. *Der Kanon der zwei Tugenden*. Κολονία & Opladen.
- Dihle, A. 1994. *Die Griechen und die Fremden*. Μόναχο.
- Dirlmeier, F. 1979. *Aristoteles, Nikomachische Ethik. Übersetzt und kommentiert*, 7η έκδ. Βερολίνο.
- Dobesch, G. 1968. *Der panhellenische Gedanke im 4. Jh. v. Chr. und der “Philippos” des Isokrates. Untersuchungen zum korinthischen Bund*, 1ος τόμ. Βιέννη.
- Dover, K. 1974. *Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Οξφόρδη.
- Drerup, E. 1916. *Aus einer alten Advokatenrepublik. Demosthenes und seine Zeit*. Paderborn.
- Drerup, E. 1923. *Demosthenes im Urteile des Altertums (von Theopomp bis Tzetzes: Geschichte, Roman, Legende)*. Würzburg.
- Düren, A. 2014. *Die Rezeption des Demosthenes von den Anfängen bis ins 17. Jh.*, 1ος–2ος τόμ. Βόννη.
- Edwards, M. 2010. Le palimpseste d’Archimède et le nouvel Hypéride. *Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Comptes Rendus*, 753–768. Παρίσι.
- Efstathiou, A. 2004. The Peace of Philocrates. The Assemblies of 18th and 19th Elaphebolion 346 B.C. *Historia* 53, 385–407.
- Ellis, J. R. 1976. *Philip II and Macedonian Imperialism*. Λονδίνο.
- Ellis, J. R. 1977. The Dynamics of Fourth-Century Macedonian Imperialism. *Αρχαία Μακεδονία II*, 103-114. Θεσσαλονίκη.
- Engels, J. 1993. *Studien zur politischen Biographie des Hypereides. Athen in der Epoche der lykurgischen Reformen und des makedonischen Universalreiches*, 2η έκδ. Μόναχο.
- Engels, J. 2010. Macedonians and Greeks. Στο J. Roisman & I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Ancient Macedonia*, 81–98. Chichester UK.
- Engels, J. 2014. Zur Diskussion um die im „Archimedes-Palimpsest“ neu gefundenen Texte aus zwei Reden des Hypereides. Στο G. Ueding & G. Kalivoda (επιμ.), *Wege moderner Rhetorikforschung. Klassische Fundamente und interdisziplinäre Entwicklung*, 237–251. Βερολίνο & Βοστώνη.
- Erbse, H. 1956. Zu den Olynthischen Reden des Demosthenes. *RhM* 29, 364–380.
- Essig, R.-B. 2000. *Der offene Brief. Geschichte und Funktion einer publizistischen Form von Isokrates bis Günther Grass*. Würzburg.
- Eucken, C. 1983. *Isokrates. Seine Positionen in der Auseinandersetzung mit den zeitgenössischen Philosophen*. Βερολίνο & Νέα Υόρκη.
- Ferguson, J. 1958. *Moral Values in the Ancient World*. Λονδίνο.
- Ferrary, J.-L. 1988. *Philhellénisme et Impérialisme: aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédoine à la guerre contre Mithridate*. Παρίσι & Ρώμη.
- Ferrary, J.-L. 2000. Philhellenismus. *Der Neue Pauly* 9, 788–790.

- Fisher, N. R. E. 1992. *Hybris. A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*. Warminster.
- Flower, M. A. 2000. From Simonides to Isocrates. The Fifth-Century Origins of Fourth-Century Panhellenism. *ClAnt* 19, 65–101.
- Forsdyke, S. 2009. The Uses and Abuses of Tyranny. Στο R. K. Balot (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, 229–246. Chichester UK.
- Fortenbaugh, W. W. 1992. Aristotle on Persuasion through Character. *Rhetorica* 10, 207–244.
- Fortenbaugh, W. W. 1996. Aristotle's Accounts of Persuasion through Character. Στο C. Johnstone (επιμ.), *Theory, Text and Context*, 147–168. Albany.
- Fortenbaugh, W. W. 2007. Aristotle's Art of Rhetoric. Στο I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, 107–123. Malden MA & Οξφόρδη.
- Fündling, J. 2014. *Philipp II von Makedonien*. Darmstadt.
- Gagarin, M. 2002. Logos as Ergon in Isocrates. Στο L. Calboli Montefusco (επιμ.), *Papers on Rhetoric* IV, 111–119. Πάρις.
- Gauthier, R. A. 1951. *Magnanimité. L'ideal de la grandeur dans la philosophie paienne et dans la théologie chrétienne*. Παρίσι.
- Gill, C. 1984. The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism. *CQ* 34, 149–166.
- Gill, C. 1995. *Greek Thought*, 20–27. Οξφόρδη.
- Gillis, D. 1969. The Ethical Basis of Isocratean Rhetoric. *PP* 128, 321–348.
- Gillis, D. 1976/7. Isocrates, the Philippos, and the Evening of Democracy. *CRDAC* 9, 123–133.
- Golden, M. 2000. Demosthenes and the Social Historian. Στο I. Worthington (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, 159–180. Λονδίνο.
- Görgemanns, H. 1987. *Die griechische Literatur in Text und Darstellung*, 3ος τόμ., *Klassische Periode II (4. Jh. v. Chr.)*. Στουτγάρδη.
- Gotteland, J. 2001. *Mythe et rhétorique. Les exemples mythiques dans le discours politique de l'Athènes classique*. Παρίσι.
- Graff, R. 2001. Reading and the Written Style in Aristotle's Rhetoric. *RSQ* 31, 19–44.
- Grieser-Schmitz, D. 1999. *Die Seebundpolitik Athens in der Publizistik des Isokrates. Eine quellenkritische Untersuchung vor dem Hintergrund realer historischer Prozesse*. Βόννη.
- Grieser-Schmitz, D. 2003. Kulturbestimmte politische Vorstellungen des Isokrates. Στο W. Orth (επιμ.), *Isokrates. Neue Ansätze zur Bewertung eines politischen Schriftstellers*, 111–127. Trier.
- Griffith, G. W. 1979. The Reign of Philip Second. Στο N. G. L. Hammond & G. W. Griffith, *A History of Macedonia*, 2ος τόμ., 203–315. Οξφόρδη.
- Habinek, T. 2005. *Ancient Rhetoric and Oratory*. Οξφόρδη.
- Hall, E. 1989. *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*. Οξφόρδη.
- Hamilton, C. D. 1979. Greek Rhetoric and History. The Case of Isocrates. Στο G. W. Bowersock κ.ά. (επιμ.), *Arktouros. Hellenic Studies Presented to Bernard M. W. Knox*, 290–298. Βερολίνο & Νέα Υόρκη.
- Hammond, N. G. L. 1994. *Philip of Macedon*. Λονδίνο.
- Hammond, N. G. L. & Griffith, G. W. 1979. *A History of Macedonia*. 2ος τόμ. Οξφόρδη.
- Hansen, M. H. 1999. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structures, Principles, and Ideology*. 2η έκδ. Λονδίνο.
- Harding, P. 1987. Rhetoric and Politics in Fourth-Century Athens. *Phoenix* 41, 25–39.
- Harris, E. M. 1995. *Aeschines and Athenian Politics*. Νέα Υόρκη.
- Harris, E. M. 2008. *Demosthenes Speeches* 20–22. Translated. Austin.
- Harris, W. V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge MA & Λονδίνο.
- Haskins, E. V. 2004. *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*. Columbia SC.
- Heilbrunn, G. 1967. *An Examination of Isocrates' Rhetoric*. Austin.

- Heilbrunn, G. 1975. Isocrates on Rhetoric and Power. *Hermes* 103, 154–178.
- Held, K. 2000. Die Doxa in der Pädagogik des Isokrates. Στο K. Helmer u.a. (επιμ.), *Spielräume der Vernunft. Jörg Ruhloff zum 60. Geburtstag*, 106–142. Würzburg.
- Hellwig, A. 1973. *Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Platon und Aristoteles*. Göttingen.
- Herrman, J. 2009. Hyperides' Against Diondas and the Rhetoric of Revolt, *BICS* 52, 175–185.
- Hiltbrunner, O. 1994. Humanitas (φιλανθρωπία). *RAC* 16, 711–752.
- Hornblower, S. 2002. *The Greek World 479-323 BC*. 3η έκδ. Λονδίνο & Νέα Υόρκη (= *Ο ελληνικός κόσμος 479–323 π.Χ.*, Αθήνα 2003).
- Horváth, L. 2009. Hyperidea. *BICS* 52, 182–222.
- Horváth, L. 2014. *Der Neue Hypereides. Textedition, Studien und Erläuterungen*. Βερολίνο.
- Hudson-Williams, H. L. 1949. Isocrates and Recitations. *CQ* 43, 65–69.
- Hunger, H. 1963. Φιλανθρωπία. Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites. *AAWW* 100, 1–20 (= *Gesammelte Aufsätze*, Λονδίνο 1973, Nr. 13).
- Hunter, V. 1990. Gossip and the Politics of Reputation in Classical Athens. *Phoenix* 44, 299–325. (= Το κουτσομπολιό και η πολιτική της φήμης στην κλασική Αθήνα. Στο Δ. Γ. Σπαθάρας & Α. Τζαλλήλα [επιμ.], «Πειθώ». *Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*, 213–257, Αθήνα, 2003).
- Iliadou, P. 1998. *Herakles in Makedonien*. Αμβούργο.
- Jaeger, W. 1939. *Demosthenes. Der Staatsmann und sein Werden*. Βερολίνο (= *Demosthenes. The Origins and Growth of his Policy*, Berkeley/Los Angeles, 1938 = *Δημοσθένης. Διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτικής του*, Αθήνα, 1979).
- Jost, K. 1935. *Das Beispiel und Vorbild der Vorfahren bei den attischen Rednern und Geschichtsschreibern bis Demosthenes*. Βασιλεία.
- Jüthner, J. 1923. *Hellenen und Barbaren. Aus der Geschichte des Nationalbewußtseins*. Λειψία.
- Kennedy, G. A. 1958. Isocrates' Encomium of Helen. A Panhellenic Document. *TAPhA* 89, 77–83.
- Kessler, J. 1911. *Isokrates und die panhellenische Idee. Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums*. Ρώμη.
- Kirsche, H. G. 1952. *Megalopsychia. Beiträge zur griechischen Ethik im 4. Jahrhundert v. Chr.*, Göttingen.
- Konstan, D. 2004. Isocrates' Republic. Στο T. Poulakos & D. Depew (επιμ.), *Isocrates and Civic Education*, 107–124. Austin.
- Kremmydas, C. 2013. The Discourse of Deception and Characterization in Attic Oratory. *GRBS* 53, 51–89.
- Laistner, M. L. W. 1927. *Isocrates. De pace and Philippus*. Νέα Υόρκη & Λονδίνο.
- Lambert, S. D. 2001. The Only Extant Decree of Demosthenes. *ZPE* 137, 55–68 (= S. D. Lambert, *Inscribed Athenian Laws and Decrees 352/1–322/1 BC. Epigraphical Essays*, 249–272. Leiden 2012).
- Lane Fox, R. 2011. Philip of Macedon. Accession, Ambitions and Self-Presentation. Στο R. Lane Fox (επιμ.), *Brill's Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC-300 AD*, 335–366. Leiden & Βοστώνη.
- Lausberg, H. 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Μόναχο.
- Lehmann, G. A. 2004. *Demosthenes von Athen. Ein Leben für die Freiheit: Biographie*. Μόναχο.
- Leopold, J. W. 1981. Demosthenes on Distrust of Tyrants. *GRBS* 22, 227–246.
- Lesky, A. 1971. *Geschichte der griechischen Literatur*. 3η έκδ. Βέρονη & Μόναχο.
- Lévy, É. 1976. *Athènes devant la défaite de 404. Histoire d'une crise idéologique*. Παρίσι.
- Livingstone, N. 1998. The Voice of Isocrates and the Dissemination of Cultural Power. Στο Y. L. Too & N. Livingstone (επιμ.), *Pedagogy and Power. Rhetorics of Classical Learning*, 263–281. Cambridge.

- Livingstone, N. 2007. Writing Politics. Isocrates' Rhetoric of Philosophy. *Rhetorica* 25, 15–34. (= Γράφοντας την πολιτική. Η ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη. Στο Χ. Μπάλλα [επιμ.], *Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική Αθήνα*, 97–125, Ηράκλειο, 2008).
- Lorenz, S. 1914. *De progressu notionis φιλανθρωπίας*. Λειψία.
- Low, P. 2007. *Interstate Relations in Classical Greece. Morality and Power*. Cambridge.
- MacDowell, D. M. 1990. *Demosthenes Against Meidias* (Oration 21). Οξφόρδη.
- MacDowell, D. M. 2000. *Demosthenes On the False Embassy* (Oration 19). Edited with Introduction, Translation and Commentary. Οξφόρδη.
- MacDowell, D. M. 2009. *Demosthenes the Orator*. Οξφόρδη.
- Mader, G. 2005. Pax Duello Mixta. Demosthenes and the Rhetoric of War and Peace. *CJ* 101, 11–35.
- Mader, G. 2004. Praise, Blame and Authority. Some Strategies of Persuasion in Demosthenes, "Philippic" 2. *Hermes* 132, 56–68.
- Mader, G. 2007. Dramatizing Didaxis. Aspects of Demosthenes' Periclean Project. *CPh* 102, 155–179.
- Mari, M. 2011. Traditional Cults and Beliefs. Στο R. J. Lane Fox (επιμ.), *Brill's Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC–300 AD*, 453–465. Leiden & Βοστώνη.
- Marincola, J. 2014. Rethinking Isocrates and Historiography. Στο G. Parmeggiani (επιμ.), *Between Thucydides and Polybius. The Golden Age of Greek Historiography*, 39–61. Washington DC.
- Markle, M. M. 1976. Support of Athenian Intellectuals for Philip. A Study of Isocrates' Philippus and Speusippus' Letter to Philip. *JHS* 96, 80–99.
- Masaracchia, A. 2003. Isocrate e il mito. Στο W. Orth (επιμ.), *Isokrates. Neue Ansätze zur Bewertung eines politischen Schriftstellers*, 150–168. Trier.
- Mathieu, G. 1995. Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη. Αθήνα (= *Les idées politiques d'Isocrate*, Παρίσι 1925).
- McCabe, D. F. 1981. *The Prose Rhythm of Demosthenes*. Νέα Υόρκη.
- Merlan, P. 1959. Zur Biographie des Speusippos. *Philologus* 103, 198–214 (= *Kleine Philosophische Schriften*, 127–143. Hildesheim & Νέα Υόρκη 1976).
- Mikkola, E. 1954. *Isokrates. Seine Anschauungen im Lichte seiner Schriften*. Ελσίνκι.
- Miller, M. 1997. *Athens and Persia in the Fifth Century B.C*. Cambridge.
- Milns, R. D. 2000. The Public Speeches of Demosthenes. Στο I. Worthington (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, 205–223. Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- Mitchel, F. W. 1962. Demades of Paeonia and IG II² 1493, 1494, 1495. *TAPhA* 93, 213–229.
- Morgan, K. 2003. The Tyranny of the Audience in Plato and Isocrates. Στο K. Morgan (επιμ.), *Popular Tyranny. Sovereignty and its Discontents in Ancient Greece*, 181–213. Austin.
- Morgan, K. 2004. The Education of Athens. Politics and Rhetoric in Isocrates and Plato. Στο T. Poulakos & D. Depew (επιμ.), *Isocrates and Civic Education*, 125–154. Austin.
- Morrison, J. V. 2006. *Reading Thucydides*. Columbus OH.
- Mühl, M. 1921. Βάρβαροι φύσει πολέμιοι. *Philologische Wochenschrift* 41, 71–72.
- Müller, S. 2010. *Philip II*. Στο J. Roisman & I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Ancient Macedonia*, 166–185. Chichester UK.
- Natoli, A. F. 2004. *The Letter of Speusippus to Philip II. Introduction, Text, Translation and Commentary*. Στουτγάρδη.
- Nicolai, R. 2012. Verità della storia e verità del paradigma: riflessioni su Isocrate (con un'appendice platonica). Στο A. I. Bouton-Touboulis & F. Daspit (επιμ.), *Dire le vrai. Actes de la Journée d'Études du XLIIe Congrès de l'APLAES*, 9–37. Bordeaux.
- Nightingale, A. W. 1995. *Genres in Dialogue. Plato and the Construct of Philosophy*. Cambridge.

- Nightingale, A. W. 2000. Sages, Sophists, and Philosophers. *Greek Wisdom Literature*. Στο Ο. Taplin (επιμ.), *Literature in the Greek and Roman Worlds. A New Perspective*, 156–191. Οξφόρδη.
- Nouhaud, M. 1982. *L'utilisation de l'histoire par les orateurs attiques*. Παρίσι.
- Ξυδόπουλος, Ι. 2006. *Κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις των Μακεδόνων και των άλλων Ελλήνων. Συμβολή στην έρευνα της γραμματειακής και επιγραφικής παραδόσεως για την αρχαία Μακεδονία*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη.
- Ober, J. 1989. *Mass and Elite in Democratic Athens*. Princeton. (= *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα*, Αθήνα 2003).
- Ober, J. 1998. *Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule*. Princeton.
- Osborne, M. J. 1983. *Naturalization in Athens*. 3ος τόμ. Βρυξέλλες.
- Papillon, T. 1996. Isocrates and the Use of Myth. *Hermathena* 160, 9–21.
- Papillon, T. 2001. Rhetoric, Art, and Myth. Isocrates and Busiris. Στο C. B. Wooten (επιμ.), *The Orator in Action and Theory in Greece and Rome*, 73–93. Leiden & Βοστώνη.
- Papillon, T. 2007. Isocrates. Στο I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, 58–74. Malden MA & Οξφόρδη.
- Parsons, P. 1996. Φιλέλλην. *MH* 53, 106–115.
- Paulsen, T. 1999. *Die Parapresbeia-Reden des Demosthenes und des Aischines. Kommentar und Interpretation zu Demosthenes, or. XIX, und Aischines, or. II*. Trier.
- Pearson, L. 1941. Historical Allusions in the Attic Orators. *CPh* 36, 209–229.
- Perlman, S. 1957. Isocrates' Philippus – a Reinterpretation. *Historia* 6, 309–317.
- Perlman, S. 1961. The Historical Example, its Use and Importance as Political Propaganda in the Attic Orators. *SH* 7, 150–166.
- Perlman, S. 1983. Isocrates, Patris and Philip II. *Αρχαία Μακεδονία* III, 211–227. Θεσσαλονίκη.
- Pernot, L. 2006. *L'Ombre du Tigre. Recherches sur la réception de Démosthène*. Νάπολη.
- Pernot, L. 2015. *Epideictic Rhetoric. Questioning the Stakes of Ancient Praise*. Austin.
- Poulakos, T. 1997. *Speaking for the Polis. Isocrates' Rhetorical Education*. Columbia SC.
- Poulakos, T. 2004. Isocrates' Civic Education and the Question of Doxa. Στο T. Poulakos & D. Depew (επιμ.), *Isocrates and Civic Education*, 44–65. Austin.
- Poulakos, T. 2001. Isocrates' Use of Doxa. *Ph&Rh* 34, 61–78.
- Pownall, F. 2007. The Panhellenism of Isocrates. Στο W. Heckel u.a. (επιμ.), *Alexander's Empire. Formulation to Decay*, 13–25. Claremont Calif.
- Procopé, J. 1991. Hochherzigkeit. *RAC* 15, 765–795.
- Raaflaub, K. A. 1979. Polis Tyrannos. Zur Entstehung einer politischen Metapher. Στο G. Bowersock κ.ά. (επιμ.), *Arktouros. Hellenic Studies presented to B. M. W. Knox*, 237–252. Βερολίνο.
- Race, W. H. 1978. Panathenaicus 74–90. The Rhetoric of Isocrates' Digression on Agamemnon. *TAPhA* 108, 175–185.
- Ramming, G. 1965. *Die politischen Ziele und Wege des Aischines*. Erlangen.
- Rapp, C. 2012. Aristotle on the Moral Psychology of Persuasion. Στο C. Shields (επιμ.), *The Oxford Handbook of Aristotle*, 589–611. Οξφόρδη.
- Robinson, E. W. 2011. *Democracy beyond Athens. Popular Government in the Greek Classical Age*. Cambridge.
- Roisman, J. 2007. Rhetoric, Manliness and Contest. Στο I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, 393–410. Malden MA & Οξφόρδη.
- Roisman, J. & Worthington, I. 2015. *Lives of the Attic Orators. Texts from Pseudo-Plutarch, Photius, and the Suda*. Οξφόρδη.
- Roth, P. 2003. *Der Panathenaios des Isokrates. Übersetzung und Kommentar*. Μόναχο & Λειψία.
- Rubinstein, L. 2000. *Litigation and Cooperation. Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens*. Στουτγάρδη.

- Rummel, E. 1976. *Examination of Isocrates' Moral Ideas and their Background*. Τορόντο.
- Russell, D. A. 1967. Rhetoric and Criticism. *G&R* 14, 130–145. (= A. Laird [επιμ.], *Oxford Readings in Ancient Literary Criticism*, 267–283. Οξφόρδη 2006).
- Ryder, T. T. B. 2000. Demosthenes and Philip II. Στο I. Worthington (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, 45–89. Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- Schaefer, A. 1966/7. *Demosthenes und seine Zeit*. Τόμ. 1–3, παράρτημα III,2. Hildesheim (= I–III, 2η έκδ., Λειψία, 1885–1887· III,2 Λειψία, 1858).
- Schiappa, E. 1999. *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*. New Haven & Λονδίνο.
- Schloemann, J. 2002. Entertainment and Democratic Distrust. The Audience's Attitudes toward Oral and Written Oratory in Classical Athens. Στο I. Worthington & J. M. Foley (επιμ.), *Epea and Grammata. Oral and Written Communication in Ancient Greece*, 133–146, Leiden.
- Schmidt, E. A. 1967. Ehre und Tugend. Zur Megalopsychia der Aristotelischen Ethik. *AGPh* 49, 149–168.
- Schmitz-Kahlmann, G. 1939. Das Beispiel der Geschichte im politischen Denken des Isokrates. Λειψία.
- Schubert, C. 1993. *Die Macht des Volkes und die Ohnmacht des Denkens. Studien zum Verhältnis von Mentalität und Wissenschaft im 5. Jahrhundert v. Chr.* Στουτγάρδη.
- Schütrumpf, E. 1993. The Model for the Concept of Ethos in Aristotle's Rhetoric. *Philologus* 137, 12–17.
- Sealey, R. 1993. *Demosthenes and his Time. A Study in Defeat*. Νέα Υόρκη.
- Shipley, G. 2000. *The Greek World after Alexander (323–30 BC)*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- Signes Codoñer, J. 1996. El Panatenaico de Isócrates. 1: El excursus de Agamenón. *Emerita* 64, 137–156.
- Skard, E. 1932. *Zwei religiös-politische Begriffe: Euergetes-Concordia*. Όσλο.
- Snell, B. 1980. *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*, 5η έκδ. Göttingen.
- Sprute, J. 1991. Ethos als Überzeugungsmittel in der aristotelischen Rhetorik. Στο G. Ueding (επιμ.), *Rhetorik zwischen den Wissenschaften. Geschichte, System, Praxis als Probleme des Historischen Wörterbuchs der Rhetorik*, 281–290. Tübingen.
- Steidle, W. 1952. Redekunst und Bildung bei Isokrates. *Hermes* 80, 257–296.
- Steinbock, B. A. 2011. Lesson in Patriotism. Lysurgus' Against Leocrates, the Ideology of the Ephebeia, and Athenian Social Memory. *ClAnt* 30, 279–317.
- Steinbock, B. A. 2013. *Social Memory in Athenian Public Discourse. Uses and Meanings of the Past*. Ann Arbor.
- Steiner, D. 1994. *The Tyrant's Writ: Myths and Images of Writing in Ancient Greece*. Princeton.
- Stevenson, T. R. 1992. The Ideal Benefactor and the Father Analogy in Greek and Roman Thought. *CQ* 42, 421–436.
- Sullivan, R. G. 2007. Classical Epistolary Theory and the Letters of Isocrates. Στο C. Poster & L. C. Mitchell (επιμ.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, 7–20. Columbia SC.
- Süss, W. 1910. *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik*. Λειψία & Βερολίνο.
- Thomas, R. 2003. Prose Performance Texts. Epideixis and Written Publication in the Late Fifth and Early Fourth Centuries. Στο H. Yunis (επιμ.), *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*, 162–188. Cambridge.
- Timmerman, D. M. 1998. Isocrates' Competing Conceptualization of Philosophy. *PhRh* 31, 145–159.
- Timmerman, D. M. & Schiappa E. 2010. *Classical Greek Rhetorical Theory and the Disciplining of Discourse*. Cambridge.

- Todd, S. C. 2009. Hypereides against Diondas, Demosthenes on the Crown, and the Rhetoric of the Political Failure. *BICS* 52, 161–174.
- Too, Y. L. 1995. *The Rhetoric of Identity in Isocrates. Text, Power, Pedagogy*. Cambridge.
- Too, Y. L. 2008. *A Commentary on Isocrates' Antidosis*. Οξφόρδη.
- Treves, P. 1933. *Isocrate A Filippo. Introduzione e commento*. Μιλάνο.
- Tromp de Ruiter, S. 1932. De vocis quae est φιλανθρωπία significatione atque usu. *Mnemosyne* 59, 271–306.
- Tuplin, C. J. 1985. Imperial Tyranny. Some Reflections on a Classical Greek Metaphor. Στο P. Cartledge & F. D. Harvey (επιμ.), *Crux. Essays presented to G.E.M. de Ste. Croix*, 348–375. Λονδίνο.
- Usener, S. 1994. *Isokrates, Platon und ihr Publikum. Hörer und Leser von Literatur im 4. Jahrhundert v. Chr.* Tübingen.
- Usher, S. 1994. Isocrates. Paideia, Kingship, and the Barbarians. Στο H. A. Khan (επιμ.), *The Birth of European Identity. The Europe-Asia Contrast in Greek Thought 490–322 B.C.*, 131–145. Nottingham.
- Usher, S. 1999. *Greek Oratory. Tradition and Originality*. Οξφόρδη.
- Veligianni-Terzi, C. 1997. *Wertbegriffe in den attischen Ehrendekreten der klassischen Zeit*. Στουτγάρδη.
- Wagner, P. B. 1968. *Isokrates und der Mythos*. Βιέννη.
- Walker, J. 2000. *Rhetoric and Poetics in Antiquity*. Οξφόρδη.
- Wareh, T. 2012. *The Theory and Practice of Life. Isocrates and the Philosophers*. Cambridge MA & Λονδίνο.
- Weissenberger, M. 1998. Isokrates. *Der Neue Pauly* 5, 1138–1143.
- Weissenberger, M. 2003. Isokrates und der Plan eines panhellenischen Perserkrieges. Στο W. Orth (επιμ.), *Isokrates. Neue Ansätze zur Bewertung eines politischen Schriftstellers*, 95–110. Trier.
- Welles, B. 1966. Isocrates' View of History. Στο L. Wallach (επιμ.), *The Classical Tradition. Literary and Historical Studies in Honor of H. Caplan*, 3–25. Ithaca NY.
- Welwei, K.-W. 1999. *Das klassische Athen. Demokratie und Machtpolitik im 5. und 4. Jahrhundert*. Darmstadt.
- Welwei, K.-W. 2011. *Griechische Geschichte. Von den Anfängen bis zum Beginn des Hellenismus*. Paderborn.
- Wendland, P. 1910. *Beiträge zur athenischen Politik und Publicistik des vierten Jahrhunderts, 1: König Philippos und Isokrates*. Βερολίνο.
- Whitehead, D. 1983. Competitive Outlay and Community Profit. Φιλοτιμία in Democratic Athens. *C&M* 34, 55–74.
- Whitehead, D. 1993. *Cardinal Virtues. The Language of Public Approbation in Democratic Athens*. *C&M* 44, 37–75.
- Will, W. 1983. *Athen und Alexander. Untersuchungen zur Geschichte der Stadt von 338 bis 322 v. Chr.* Μόναχο.
- Will, W. 2013. *Demosthenes*. Darmstadt.
- Williams, B. 1993. *Shame and Necessity*. Berkeley.
- Williams, J. M. 1989. Demades' Last Years, 323/2–319/8 B.C. A Revisionist Interpretation. *AW* 19, 19–30.
- Wilms, H. 1995. *Techne und Paideia bei Xenophon und Isokrates*. Στουτγάρδη & Λειψία.
- Wilson, C. H. 1966. Thucydides, Isocrates and the Athenian Empire. *GR* 13, 54–63.
- Wilson, P. 2000. *The Athenian Institution of Choregia. The Chorus, the City and the Stage*. Cambridge.
- Wirth, G. 1985. *Philipp II. (Geschichte Makedoniens 1)*. Στουτγάρδη.
- Wisse, J. 1989. *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*. Άμστερνταμ.

- Witte, J. 1995. *Demosthenes und die Patrios Politeia*. Βόννη.
- Wooten, C. W. 2008. *A Commentary on Demosthenes' Philippic I. With Rhetorical Analyses of Philippics II and III*. Νέα Υόρκη.
- Worthington, I. 1992. *A Historical Commentary on Dinarchus. Rhetoric and Conspiracy in Later Fourth-Century Athens*. Ann Arbor.
- Worthington, I. 2002. Demades-Re-Examined. *CR* 52, 41–42.
- Worthington, I. 2008. *Philip II of Macedonia*. New Haven & Λονδίνο.
- Worthington, I. 2013. *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη.
- Worthington, I. 2014. *By the Spear. Philip II, Alexander the Great, and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*. Οξφόρδη.
- Yunis, H. 1996. *Taming Democracy. Models of Political Rhetoric in Classical Athens*. Ithaca & Λονδίνο.
- Yunis, H. 2000. Politics as Literature. Demosthenes and the Burden of the Athenian Past. *Arion* 8, 97–118 (= E. Carawan [επιμ.], *Oxford Readings in the Attic Orators*, Οξφόρδη, 2007, 372–390).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ – ΕΝΝΟΙΩΝ –
ΘΕΜΑΤΩΝ

Αγαμέμνων 33, 45
Αγησίλαος 23, 37
ἀδικία 35
Αθήνα, Αθηναίος 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 14, 15, 17, 18, 21, 23⁵⁹, 24, 29, 30,
34, 36, 39¹¹⁰, 40¹¹⁸, 41, 42¹²¹, 43, 44, 45, 46,
47
- αθηναϊκή δημοκρατία 3, 4, 18, 20
- αθηναϊκή ηγεμονία 35
- αθηναϊκή ιστορία 3
- αθηναϊκή κοινωνία 11, 44
- αθηναϊκή πολιτική 34
- αθηναϊκή πόλη 28
- αθηναϊκός δήμος 14³⁹
- Β' Αθηναϊκή Συμμαχία 23
Αιγές 39¹¹²
Αισχίνης 3, 6, 6¹⁸, 11²⁹, 12, 12³⁰, 13-17, 18, 24,
45, 46
Ακαδημία 23
Αλέξανδρος Α' (Μακεδ.) 7
Αλέξανδρος ο Μέγας (Μακεδ.) 17, 24⁶⁵, 26,
27
Αλέξανδρος (Φερών) 23
ἀλήθεια 30⁸⁰
ἀλιτήριος 17
Αλκιβιάδης 37, 38
Αλόνησος 10
ἀμέλεια 29⁷⁹
Αμφίπολη 4, 23⁵⁹
Αμύντας Γ' 4, 39
αντιμακεδόνας 2, 13, 14, 17, 46
- αντιμακεδονική παράταξη 12
- αντιμακεδονική αντίσταση 8
- αντιμακεδονική προπαγάνδα 15
- αντιμακεδονικό μέτωπο 6
- αντιμακεδονικοί κύκλοι 44
Αντιφών 42¹²²
αξίες ανταγωνιστικές (competitive
values) 34, 35, 38, 41
αξίες συνεργατικές (cooperative values)
34, 35, 38, 41, 45
ἀπολείπεσθαι 32⁸⁴

Απόλλων 12
ἀπραγμοσύνη 34
Αργος, Αργεῖος 7
ἀργῶς ἔχειν 29⁷⁹
ἀρετή 20, 40, 41, 45
- ἀρετή πλατωνική 35
αριστοκρατικός 34
Αριστοτέλης 24⁶⁵, 25, 28, 37, 40, 41
Αρπαλος 17
αρχαϊκός 34
ἀρχή 32⁸⁴, 35
Αρχίδαμος 21
ἀσέλγεια 5
Ασία 14
Αττική 4
αὔξησις 42, 42¹²¹
Αφαρεύς 47
ἄφετος 39
Αχιλλεύς 28

βάρβαρος 6, 8, 18, 23, 24, 31, 32, 33, 38, 42,
42¹²², 44, 45
barbarus barbarorum 8
βία 31

captatio benevolentiae 26

δαιμόνιον 44
δεινός 16, 16⁴⁵
δελφική αμφικτυονία 12, 15,
Δήλιοι 12
Δημάδης 3, 12, 15, 17-18, 45
Δημέας 17
δημηγορία 24, 25
Δημήτριος ο Φαληρεύς 17
δημοκράτης, δημοκρατία, δημοκρατικός
2, 4, 8, 15, 20, 21, 38, 43
Δημομέλης 12
Δημοσθένης 2, 3-10, 12, 12³⁰, 13, 14, 14³⁶,
14³⁹, 15, 15⁴¹, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 29, 41,
42, 44
- δημοσθενική προπαγάνδα 9
- δημοσθενικό corpus 10, 43
- δημοσθενικό παράδοξο 9
- δημοσθενικοί λόγοι 24
διαβολή 8, 13, 13³⁵

διαλογική σκηνή 25-26
 διατριβή 23
 δικαιοσύνη 40, 41, 42, 43
 δικαστής 40
 Διονύσιος Α' (των Συρακουσών) 21, 23, 38, 46
 Διώνδας 12
 δόξα 32, 35
 - του λέγοντος 26

 εγκώμιο 20, 25, 26, 26⁶⁹, 28, 29, 30⁸⁰, 33, 42, 45
 Εκκλησία του Δήμου 2, 13, 14, 18, 19, 29
 Ελλάς 9, 17, 24, 31, 32, 42, 45, 46, 47
 Έλλην, ελληνικός 2, 6, 7, 8, 8²⁴, 9, 21, 23, 24, 32, 33, 36, 38, 39, 40, 42¹²², 44, 47
 Ελληνιστική περίοδος 2
 ἔμψυχον 26
 ἐν διὰ δυοῖν 41
 ἔπαινος 38, 38¹⁰⁹
 ἐπιχαρίτως 37
 Ερατοσθένης 4
 Ευαγόρας 37, 43, 46
 εὐβουλία 19
 Εὐβουλος 14
 εὐγένεια 39
 εὐδοκιμεῖν 35, 38, 38¹⁰⁹
 εὐεργέτης 38, 38¹⁰⁹, 39
 Ευθυκράτης 8
 εὐνοια 20, 35, 35⁹⁸, 37, 38, 38¹⁰⁹, 39, 40, 40¹¹⁶, 43, 45
 Ευριπίδης 24, 41
 Ευρώπη 15
 Ευσέβιος 13
 Εύφημος 34⁹³
 ἐχθρός 8

 ἡγεμών 32⁸³, 33
 Ηγήσιππος 3, 10-11, 44
 ἡδονή 35
 ηθική 3, 20, 38, 47
 - popular morality 3
 - φιλοσοφική ηθική 3
 ἦθος του λέγοντος 25, 40, 40¹¹⁶
 Ηρακλής 8, 23, 34, 39, 39¹¹², 40, 42, 45
 - Τρωική εκστρατεία 42
 Ησιόδος 29

Ησιόνη 42

 Θέογνις 29
 Θεόπομπος 15, 26
 Θήβα, Θηβαίος 7, 17
 Θησεύς 43¹²⁵
 Θουκυδίδης 28, 34, 40, 41
 Θράκες 45

 Ιερώνυμος 26
 Ιππίας 29
 Ισοκράτης 2, 2³, 3, 5¹⁶, 6-7, 8, 9, 13, 18-47

 κακόνους 8,
 καλοκαγαθία, καλὸς κἀγαθός 20
 Καμβύσης 29
 Κάσσανδρος 17
 κέρδος 35⁹⁵
 Κέρκυρα 41
 Κλεοχάρης ο Μυρλεανός 24
 κοινός 38, 38¹⁰⁹
 Κόνων 38
 Κραννών 17
 Κτησιφών 16
 Κύρος ο πρεσβύτερος 29, 37, 38, 42
 κωμωδία 11²⁹

 Λακεδαιμόνιοι 17
 Λάμαχος 26⁶⁹
 Λαομέδων 42
 Λασθένης 8
 λέγειν εὖ 19, 27
 λειτουργία 22
 Λιβάνιος 10, 11
 λογογράφος 14, 17
 λόγος
 - γραπτός 26, 29
 - ρητορικός 22, 25, 26
 - συμβουλευτικός 2 22, 26, 28, 29
 - λόγων παιδεία 19⁵¹, 26, 27, 28, 32, 35, 43, 45
 λογοτεχνία 24
 - εγκωμιαστική 39
 λοιδωρία 13, 13³⁵
 Λυκούργος 2, 13, 17

Μακεδονία, Μακεδόνες 8, 8²⁴, 12, 14, 15,
18, 21, 22, 24, 31, 36
- μακεδονική αυλή 24
- μακεδονική δυναστεία 39, 45
- μακεδόνας βασιλιάς 13, 23, 25, 30, 35,
37, 39, 40, 45
μέγα φρονεῖν, μέγα φρονῶν,
μεγαλοφροσύνη 36, 37, 37¹⁰³, 38
μεγαλοψυχία, μεγαλόψυχος 36, 37, 37¹⁰²,
41
media vox 35
Μεσσήνη 7
μετριότης 43
μισανθρωπία 43
μισοφιλιππος 10
μονάρχης, μοναρχία 2, 8, 21, 28, 36
- ελληνιστική 22, 45

Νεοπτόλεμος 29
Νέστωρ 29
Νικοκλής 18, 21, 28, 32⁸⁴, 37, 43
νόμος 7, 28, 30, 31, 39

Ξενοφών 29, 37

ὄλεθρος Μακεδῶν 8
Ὀλυνθος, Ὀλύνθιοι 5, 8, 14
ολιγαρχία 21
ομηρική ποίηση 29
- ομηρική κοινωνία
- ομηρικός ἥρωας 33, 41, 42
ὀσίως καὶ δικαίως 20

παθητικόν 26
Παιανία 17
παιδαγωγός 28
παιδεία 18, 19, 27, 35, 44, 45
- ισοκρατική 27, 30
- πλατωνική 27
παλίμψηστο του Αρχιμήδη 2, 12
πανελλήνια ιδέα 2, 2³, 3, 4, 7, 8, 22, 23, 29,
30, 32⁸⁴, 33, 36, 38, 42, 45, 46, 47
- πανελλήνια κοινότητα 22, 28, 36, 39,
40
παράβακχος 4
παράδειγμα 43
παράλειψις (praeteritio) 17⁴⁶

pax duello mixta 29⁷⁹
πειθῶ 31, 40
Πέλλα 24
Πελοποννησιακός Πόλεμος 2, 19
Περδίκκας Α' 39
Περικλής 34, 40, 41
Πέρσες, Περσία 2, 21, 23, 29, 33, 36, 38, 42,
45, 46
Περσικοί πόλεμοι 7
πιστός 38, 38¹⁰⁹
Πλάτων 19⁵⁰, 20, 24⁶⁵, 28, 31
πλέον ἔχειν 35
πλεονεκτεῖν, πλεονεκτικός, πλεονεξία 5,
20, 20⁵², 23, 35
πόλις-κράτος 2, 22, 34, 35, 39, 40, 45
πολίτης, πολιτικός 13, 18, 20, 21, 23, 38, 40
- political or ideological collaboration 2,
13
Πολύευκτος 17
πολυπραγμοσύνη 35
Πορφύριος 13
πράξις 20
πραότης 38, 38¹⁰⁹, 43
Priamel 7
προέχειν 32⁸⁴
προῖεσθαι 29
προστῆναι 29
προὔργου ποιεῖν 30
πρυτανεῖο 17
Πύθων ο Βυζάντιος 24, 46
πυλάγορος, -γόρας 15

ράθυμία 27, 29⁷⁹
ρήτορας, ρητορική 2, 3, 7, 13, 18, 19, 20, 22,
24, 27, 28, 30⁸¹, 31, 32, 40, 44, 45
- ρητορικές τεχνικές 22, 25
- ρητορική σχολή 19, 23
- ρητορική τέχνη 24, 27
- ρητορικός λόγος 15, 16, 22, 33, 38
Ρόδος 12

Σούνιο 10
σοφιστής 42¹²²
Σπάρτη, σπαρτιάτης 23, 30, 42
- σπαρτιατική ηγεμονία 35
Σπεύσιππος 23, 24, 24⁶⁵, 39¹¹²
στρατηγός 33

σύγκρισις 42
συμβουλευώ, σύμβουλος 33, 39
Συμμαχικός Πόλεμος 23⁵⁹

τερθρεία 30⁸⁰
Τίμαρχος 14
Τιμόθεος 37
τιμή 35
τραγωδία 29
τριηραρχία 22
Τροία, Τρώες 29, 42, 42¹²²
Τρωϊκός Πόλεμος 42, 42¹²¹
τυραννίς, τυραννικός, τύραννος, 7, 9, 34,
35
τόπος ρητορικός 15, 39

ὑβρις 35, 37¹⁰³
Υπερείδης 2, 3, 12-13, 15⁴⁰, 17, 45
ὑποθήκη 29
- ὑποθήκαι Χείρωνος 28
ὑποφορά 25

vita activa 18

φιλανθρωπία, φιλάνθρωπος 37, 38, 38¹⁰⁹,
43, 43¹²⁴
φιλαπεχθημοσύνη 43
φιλέλλην 24, 38¹¹⁰
φιλιππίζοντες 9²⁶
Φίλιππος Β' 2, 3, 4, 4⁹, 5, 5¹⁶, 6, 7, 8, 9, 9²⁶,
9²⁷, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22,
22⁵⁷, 23, 23⁵⁹, 24, 24⁶⁵, 26, 27, 29, 31, 31⁸²,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 46,
47
Φιλοκράτης, φιλοκράτειος ειρήνη 6, 7, 12,
14, 15, 17, 46
φιλομακεδόνας 8, 14, 17, 23, 24, 44
φιλοολιγαρχικός 8
φιλόπολις 37
φιλοπραγμοσύνη 5
φιλοσοφία, φιλόσοφος 3, 22⁵⁷, 23, 24, 27
φιλοτιμία, φιλότιμος 5, 19, 30, 40, 41, 41¹¹⁸,
42, 43, 45
φλυαρεῖν 30
φρονεῖν, φρόνησις 19, 26, 27, 40, 41, 42, 43

Φωκίων 14, 15, 17

Φωκυλίδης 29
Φώτιος 25

Χαιρώνεια 3, 4, 6, 9, 12, 15, 17, 19, 22, 45, 46
χαλεπότης 43
Χαλκιδική 5
Χείρων 28
Χίος 12

ψήφισμα 17, 40

ὠμότης 43

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΗΓΩΝ

ΑΘΗΝΑΙΟΣ

Δειπνοσοφισταί

6.3: 11²⁹

6.58: 17

ΑΙΛΙΑΝΟΣ

Ποικίλη Ιστορία

5.12: 17

9.1: 38¹¹⁰

ΑΝΤΙΦΩΝ σοφ. (Diels–Kranz)

87 B44 B col. 2,10–15: 42¹²²

ΑΙΣΧΙΝΗΣ

Κατὰ Τιμάρχου (αφ. 1) 14

Περὶ τῆς παραπρεσβείας (αφ. 2) 14-16

6: 12

21: 16

34–35: 16

38: 16

41: 16

42: 16

43: 16

79: 14

118: 15

131: 15

177: 15, 36, 46

184: 14

Κατὰ Κτησιφῶντος (αφ. 3) 16-17

51–53: 17

58–78: 17

79: 12

79–105: 17

106–158: 17

114–115: 15

134: 17

157: 17

159–167: 17

171–174: 17

227: 15

Σχόλια (Dilts)

1.126: 10

1.147: 10

ΑΙΣΧΥΛΟΣ

Προμηθεὺς Δεσμώτης

11: 43

ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ

Βιβλιοθήκη

2.103–104: 42¹²⁰

2.134–138: 42¹²⁰

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Ἠθικὰ Νικομάχεια

1107b 27–34: 41

1123a34–1125a35: 37

1124a 20: 37

1124b 5–6: 37

1124b 9: 37

Ρητορική

1356a 5–6: 25

1367b 14–17: 38¹⁰⁷

1367b 37–39: 28

1368a 21–22: 42¹²¹

1378a 8: 40

1418b 23–27: 25

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ

Εἰρήνη

392: 43

ΑΡΡΙΑΝΟΣ

Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις

1.10.3–6: 17⁴⁷

ΔΕΙΝΑΡΧΟΣ

1.101: 17

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

Ὀλυνθιακός Α' (αφ. 1) 4, 5

3: 16⁴⁵

12–13: 4¹³

14: 5, 29⁷⁹

15: 4¹⁴, 29⁷⁹

16: 4¹¹

17: 29⁷⁹

23: 44

25: 4¹⁴

Ὀλυνθιακός Β' (αφ. 2) 4, 5

5–8: 4¹³, 39¹¹³

10: 6, 44

13: 4¹⁰

14: 4

15–21: 4¹³, 39¹¹³

18: 5

18–19: 15⁴¹

23: 5

Ὀλυνθιακός Γ' (αφ. 3) 4, 5

8–9: 4¹⁴

17: 6

23–28: 4¹⁰

32: 4¹¹

Κατὰ Φιλίππου Α' (αφ. 4) 4, 6

10–11: 4–5

11: 29⁷⁹

17: 29⁷⁹

25–26: 29⁷⁹

42: 5

49: 4¹³, 39¹¹³

51: 4¹¹

Περὶ εἰρήνης (αφ. 5) 6

Κατὰ Φιλίππου Β' (αφ. 6) 4, 6, 7

3: 29⁷⁹

6: 7

7: 39¹¹³

8–12: 4¹⁰

9–10: 4¹³

13: 5

20–25: 4¹³

20–27: 7

35: 4¹⁴

[Περὶ Ἀλονήσου] (αφ. 7)

5–6: 11

34–35: 11

44–45: 11

20: 24

21–23: 46

23: 24

Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ (αφ. 8) 4, 6, 8

5–9: 29⁷⁹

11: 5

39: 8, 29⁷⁹

43–47: 4¹⁴

50–51: 4¹⁰

58–59: 29⁷⁹

69: 4¹¹

Κατὰ Φιλίππου Γ' (αφ. 9) 4, 6, 8, 9

4–5: 4¹¹

5: 29⁷⁹

6–7: 29⁷⁹

8–14: 29⁷⁹

10: 39¹¹³

17: 29⁷⁹

20: 8

26–35: 9

31: 8

41–46: 4¹⁰

47–75: 9

56–62: 4¹³

63–65: 4¹¹

Κατὰ Φιλίππου Δ' (αφ. 10) 4, 6, 8

2: 4¹³, 5, 39¹¹³

3: 4¹⁴

10: 9

11: 29⁷⁹

33–34: 46

46: 9

53–54: 9

54: 4¹¹

56: 29⁷⁹

58: 4¹³

60–61: 29⁷⁹

[Πρὸς τὴν ἐπιστολὴν τὴν Φιλίππου] (αφ.

11)

9: 4¹³

12: 4¹³

22: 9²⁷, 29⁷⁹

[Ἐπιστολὴ Φιλίππου] (αφ. 12)

10: 46

19–20: 46

Περὶ τοῦ στεφάνου (αφ. 18) 9, 16–17

8: 40¹¹⁷

66–68: 9, 10

67: 39¹¹³

134: 12

136: 24

149: 15

199: 9

213: 26⁶⁹

222–223: 12

237: 6

257: 42

282: 15

285: 15⁴¹

321: 40¹¹⁷

Περὶ τῆς παραπροσβείας (αφ. 19) 6

10: 14

116: 12

150: 12

290: 14

303–307: 14

331: 10

339: 42

Πρὸς Λεπτίνην (αφ. 20)

82: 42

Κατὰ Ἀνδροτίωνος (αφ. 22)

73: 42

Ἐπιτάφιος (αφ. 60)

3 :42

Ἐπιστολή II

10: 24

ΔΙΔΥΜΟΣ

Σχόλια Δημοσθ.

(Pearson/Stephens)

8,8 κ.ε.: 46

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ

9.55: 41

ΔΙΟΔΩΡΟΣ

1.67.9: 38¹¹⁰

16.8.2: 4

16.60.4–5: 46

17.15.3–5: 17⁴⁷

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ

(Usener-Radermacher)

Ἐπιστολή πρὸς Ἀμμαῖον

10, σ. 269–270: 7

Ἰσοκράτης

13, σ. 73: 26⁷²

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

IG II³ 338,13–14: 41

IG II³ 416, 20–21: 41

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Μήδεια

809: 38¹⁰⁸

Φοίνισσαι

531–532: 41

ΕΥΣΕΒΙΟΣ

Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ

10.3.14–15: 13

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

1.30.2: 27

7.136.2: 37

ΗΣΙΟΔΟΣ

Αποσπάσματα (Merkelbach–West)

283–285: 28

ΗΣΥΧΙΟΣ

τ 521 s.v. *τερθρεία*: 30⁸⁰

ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ

FGrH 115 F27: 15

FGrH 115 F255–257: 26

FGrH 115 F294: 24⁶⁵

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

1.124.3: 34⁹³

1.144.3: 34
1.222.3: 34⁹³
2.40.1: 27
2.60.5–6: 40
2.63.1: 34
2.63.2: 34⁹³
2.64.4–5: 34
2.64.5: 35
2.65.7: 41
3.37.2: 34⁹³
3.82: 20⁵⁴
3.82.8: 5, 41
6.85.1: 34⁹³

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

Άρεοπαγίτικος 28

Αρχίδαμος 28

8: 39¹¹¹

Βούσιρις

3 : 29⁷⁸

10: 39¹¹¹

35: 39¹¹¹

Έλένη

4–5: 30⁸⁰

14: 42

16: 39¹¹¹

23: 32⁸⁴, 39¹¹¹

35: 36

37: 43¹²⁵

67: 42

Έπιστολαί

1: 46

1.2– 3: 26⁷²

2: 22

2.1: 29

2.9: 40¹¹⁷

2.20: 37¹⁰²

3: 22

3.3: 46

3.5: 45

3.6: 46

5.2: 27. 43

6.7: 19

7.12: 43

9.6: 29⁷⁸

Εὐαγόρας

3: 37¹⁰². 41

26 : 20⁵³

27: 36. 37¹⁰³

29: 44

37–38: 42¹²¹

38: 20⁵³

39: 45

43: 37

45: 37¹⁰². 37¹⁰³

46: 37¹⁰³

49: 43

54: 46

59: 37¹⁰²

65: 42¹²¹

72: 44

77: 43

79–81: 32⁸⁴

80: 26⁷⁰

80–81: 39¹¹¹

Νικοκλῆς 28

2: 20⁵³, 35⁹⁷

8: 19

13: 20⁵³

15: 37

24: 35⁹⁷

25: 37

29: 39¹¹¹

30: 37

35: 37¹⁰⁶

42: 39¹¹¹

Παναθηναϊκός

1–4: 33

10: 19

11–14: 33

13: 33

14: 33

30: 32⁸⁵

74–87: 33. 45

77: 33

81: 41

90: 43

124: 20⁵³
127: 26⁷⁰
132–133: 21
163: 42¹²²
183: 20⁵³
189: 42¹²²
200–265: 25⁶⁸
204: 20⁵³, 26⁷⁰
206: 39¹¹¹
240–242: 20⁵⁴
241: 39¹¹⁰
263: 30⁸¹

Πανηγυρικός 2, 22, 28, 30

3: 32⁸⁴
25: 37¹⁰⁶
43–44: 32⁸⁴
45–50: 24
47: 43
50: 26⁷⁰
85: 32⁸⁴
85–89: 42¹²¹
96: 39¹¹⁰
151: 36
159: 42, 42¹²²
170: 37¹⁰⁶
172: 36
184: 42¹²²

Περὶ Ἀντιδόσεως

80: 31
84: 20
131: 37
132–134: 37, 38
133: 37
141–149: 25⁶⁸
145: 22
183: 27
217: 35⁹⁵
256: 19
257: 19
271: 27, 32
275: 29
276 κ.ε.: 35
277: 19, 26⁷⁰
278–280: 20, 38
281–285: 20, 35

282: 35⁹⁷
284: 35⁹⁷
299–300: 43
308: 39¹¹¹
315: 43
321: 20⁵³

Περὶ Εἰρήνης 28, 35

7: 35⁹⁷
17: 35⁹⁷
22: 23⁵⁹
26: 35⁹⁷
30: 35⁹⁷
33: 35⁹⁷
37: 23⁵⁹
38: 23⁵⁹
51: 40¹¹⁷
57: 25⁶⁸
58: 35⁹⁷
83: 35⁹⁷
91: 35
96: 35⁹⁷
100: 35, 35⁹⁷
105: 35

Περὶ τοῦ ζεύγους

25: 39¹¹¹, 40¹¹⁷
31: 39¹¹¹
33: 39¹¹¹
41: 39¹¹¹

Πλαταϊκός 28

2: 20⁵³

Πρὸς Δημόνικον

12: 32⁸⁴, 39¹¹¹
32: 37¹⁰²

Πρὸς Νικοκλέα 28

3: 29
7: 26⁷⁰
15: 43
43: 29
48: 29
49: 29

Φίλιππος 2, 3, 22–47

2: 36
4: 37¹⁰⁶
6: 38¹⁰⁹
7: 38¹⁰⁹
9: 23, 23⁵⁸, 33⁸⁶
10: 30, 38¹⁰⁹
11: 23⁵⁸, 30
12: 30
13: 38¹⁰⁹
14: 33⁸⁶, 38¹⁰⁹
14–16: 31
16: 33⁸⁶
17–23: 25, 25⁶⁸
18: 26, 33⁸⁶
19: 24
20: 38¹⁰⁹
21: 26
23: 26
25–27: 26
28–29: 26
32: 38¹⁰⁹
36: 38¹⁰⁹
37: 38¹⁰⁹
41: 36, 37¹⁰⁶
55: 33⁸⁶
56–67: 38
57: 33⁸⁶
65: 46
67: 38
68: 36¹⁰⁰, 38, 38¹⁰⁹
69: 24, 38¹⁰⁹
71: 36, 37¹⁰⁶, 38
73: 36, 46
75: 36
76: 38¹⁰⁹, 39
77: 38¹⁰⁹, 39
79: 36¹⁰⁰, 38, 38¹⁰⁹, 39¹¹¹
80: 38, 38¹⁰⁹
81–82: 32
82: 33⁸⁶
83: 33⁸⁶
84: 23⁵⁸
86: 38¹⁰⁹
88: 33⁸⁶
89: 33⁸⁶
92: 38¹⁰⁹
93: 23⁵⁸

94: 33⁸⁶
95: 38¹⁰⁹
105: 33, 39
106–108: 39
109–115: 39
109 κ.ε.: 40
110: 26⁷⁰, 40, 41, 44
111: 42
112: 42
113: 33, 43
114: 38¹⁰⁹, 40, 43
115: 39¹¹¹
116: 38¹⁰⁹, 43
118: 38¹⁰⁹
122: 36, 38
123: 38¹⁰⁹
127: 39, 39¹¹¹
129: 22, 30⁸¹, 36¹⁰⁰
134: 38¹⁰⁹
135: 38¹⁰⁹
136: 33⁸⁶, 36¹⁰⁰, 38¹⁰⁹
140: 38¹⁰⁹
144: 38¹⁰⁹
145: 36¹⁰⁰, 38¹⁰⁹
148: 38¹⁰⁹
149: 38¹⁰⁹, 44
150–151: 44
151–152: 44
152: 33⁸⁶
153: 29, 38¹⁰⁹
154: 8, 32, 33⁸⁶
155: 33⁸⁶

ΛΙΒΑΝΙΟΣ

Υπόθεσις Δημοσθ. Κατὰ Φιλίππον Β΄: 46¹³¹

ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ

Κατὰ Λεωκράτους

36–41: 12

ΞΕΝΟΦΩΝ

Αγησίλαος

2.31: 38¹¹⁰

7.4: 38¹¹⁰

11.10: 38¹⁰⁸

Απομνημονεύματα

2.6.35: 38¹⁰⁸

Κύρου Ανάβασις

1.3.6: 38¹⁰⁸

Κύρου Παιδεία

1.4.1: 43

1.6.1–2.1.1: 29

5.3.32: 38¹⁰⁸

8.2.1: 43

8.7.25: 43

ΟΜΗΡΟΣ

Ιλιάς

E 638–642: 42

E 648–651: 42

ΠΙΝΔΑΡΟΣ

Ύσθμια 6. 24–56: 42¹²⁰

ΠΛΑΤΩΝ

Ιππίας μείζων 286 a–b: 28

Πολιτεία

363a: 35⁹⁵

592a–b: 31

567b: 37

Συμπόσιον

189d: 43

194b: 37

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

Δημοσθένης

3.6: 17

9: 11²⁹

9.1: 26⁶⁹

9.4: 4

15.5: 14

21.201: 37

23.6: 17⁴⁷

Κοριολανός

15.4: 43¹²⁵

Φιλοποίμη

3.1: 43¹²⁵

Φωκίων

30.10: 17

[*Βίοι δέκα ρητόρων*]

838B: 46

840C: 14

841E: 17⁴⁷

845C: 26⁶⁹

845D: 24, 25

847C: 17⁴⁷

848E: 17⁴⁷

848F: 12

850A: 12

Περὶ ἀοργησίας

457B: 41

Πολιτικά παραγγέλματα

820F: 17

ΠΟΛΥΒΙΟΣ

5.11.6: 43

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ (Diels-Kranz)

80 B8c D.–K.: 41

ΣΟΥΔΑ

λ 825 s.v. *Λυκοῦργος*: 17

τ 344 s.v. *τερθρεία*: 30⁸⁰

ΣΟΦΟΚΛΗΣ

Αἴας

1299–1303: 42¹²⁰

ΣΠΕΥΣΙΠΠΟΣ

Ἐπιστολή πρὸς Φίλιππον

2: 23

3: 23

10: 23

12: 24⁶⁵

13: 23, 24⁶⁵

ΥΠΕΡΕΙΔΗΣ

Πρὸς Διώνδαν

145r: 12

Υπὲρ Εὐξενίππου
39[29]: 12

ΦΩΤΙΟΣ
Βιβλιοθήκη (Henry)
265.493b 20-21: 25
265.493b 24-29: 24